

BARN I SORG

*En kvalitativ undersøkelse av hvordan barnehagepersonale
møter barn som opplever dødsfall i nære relasjoner*

Renate Maria Nordhaug

Masteroppgave ved Institutt for spesialpedagogikk

UNIVERSITETET I OSLO

Mai 2009

SAMMENDRAG

Bakgrunn

Det er en del av virkeligheten at mange barn opplever, og må forholde seg til dødsfall i nære relasjoner. De siste 30 årene har forståelsen av og kunnskapen om barn i sorg økt til dels betydelig, og med det en erkjennelse av viktigheten av hvordan voksne rundt barnet forholder seg til barnet i sorg for best mulig å kunne bidra til å forebygge en uheldig utvikling hos barnet. I tillegg til foreldre, eventuelt den gjenlevende forelder, har barnehagepersonale også i denne kontekst en betydelig funksjon som viktige omsorgspersoner.

Formål og problemstillinger

Formålet med denne studie har vært å få innsikt i *hva* barnehagepersonalet gjør, og *hvordan* de møter barn på avdelingen som opplever dødsfall i nære relasjoner. På bakgrunn av dette lyder hovedproblemstillingen som følger:

- Hvordan møter barnehagepersonale barn som opplever dødsfall i nære relasjoner?

Hovedproblemstillingen besvares ut fra følgende delproblemstillinger:

1. Hvordan møter barnehagepersonale barns reaksjoner i forbindelse med dødsfall i nære relasjoner?
2. Hva vektlegger barnehagen som viktig i møtet med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner?

Metode

Jeg har valgt å anvende kvalitativt forskningsintervju som metode for å belyse de nevnte problemstillinger, og har intervjuet tre pedagogiske ledere fra tre forskjellige barnehager. Utvalgskriteriene ble at informantene skulle arbeide som pedagogisk leder i en barnehage og, fra arbeidsplassen de per i dag fungerer i, ha erfaring med barn som har opplevd dødsfall i nære relasjoner. Utvalget var tilfeldig, og består av

tre personer. En er utdannet førskolelærer, en har bachelor grad i spesialpedagogikk og den tredje er ufaglært i den forstand at hun ikke har en treårig pedagogisk høyskoleutdannelse. Sistnevnte fungerer imidlertid i stilling som pedagogisk leder på dispensasjon fra utdanningskrav (jf. barnehageloven, § 18)

Resultater/ hovedfunn

Undersøkelsen viser at informantene var opptatt av å skape en trygg ramme rundt barna, og opererte i forhold til en balansegang mellom å være ekstra tilstede for barna, vise forståelse for og bekrefte deres følelser, samtale om den døde og være åpen og ærlig i samtaler om liv og død. Samtidig var de opptatt av å opprettholde rutiner, og dermed i størst mulig grad normalisere hverdagen for barnet i sorg.

Undersøkelsens to andre sentrale hovedfunn er i) at barna reagerte ulikt i sorg, noe som medfører at barnehagepersonale må møte barn i sorg på ulik vis, og ii) at *informasjon* stod sentralt i arbeid med barn i sorg. Det gjaldt både i forhold til samarbeid med hjemmet, og i forhold til informasjon som ble gitt utad til de andre foreldrene, herunder hvordan den ble gitt, og i forhold til de andre barna i barnehagen.

Forord

Etter fullføring av min studie er jeg glad og takknemlig for mitt emnevalg. Arbeidet har tilført meg verdifull ny kunnskap og innsikt i et tema som av natur vil forbli vanskelig, og følgelig alltid vil representere en utfordring for ethvert barnehagepersonale som blir konfrontert med det. Vi må aldri slutte med å forske i dette tema, og bevare en åpenhet og hensiktsdrevet nysgjerrighet i forhold til hvordan vi best mulig møter og forholder oss til barn i sorg. Temaet vil til alle tider opprettholde sin aktualitet.

Ved denne ”milepæl” går en stor takk går først og fremst til informantene som har deltatt i min studie – tre flotte damer som underveis i studien omtales som henholdsvis informant A, B og C. Uten deres erfaringer og refleksjoner ville ikke denne studien blitt realisert.

En stor takk går også til Anne Arnesen som har vært min veileder. En fantastisk dame som gav meg god veiledning og friskt mot etter hver veiledningstime.

Videre vil jeg takke min søster Celine og mine venninner Hanne og Caroline for deres støtte og oppmuntring underveis i skriveprosessen.

Jeg vil også takke min far, Victor, for hans reflekterte bidrag i prosessen.

Til slutt går også en stor takk til min kjære Vegard, som gav meg den arbeidsro og tid jeg trengte for å fullføre denne studien - og som alltid støtter meg!

Oslo/Kolbotn, mai 2009

Renate Maria Nordhaug

Innhold

SAMMENDRAG.....	2
FORORD.....	4
INNHold.....	5
1. INTRODUKJON.....	8
<u>BEGRUNNELSE FOR VALG AV TEMA.....</u>	<u>8</u>
<u>AVGRENSNINGER OG BEGREPSAVKLARING.....</u>	<u>9</u>
<u>OPPGAVENS FORMÅL OG PROBLEMSTILLING.....</u>	<u>10</u>
<u>DISPOSISJON.....</u>	<u>10</u>
2. TEORETISK FORSTÅELESERAMME OG TIDLIGERE FORSKNING.....	12
<u>GENERELLE BETRAKTNINGER OM BARN I SORG.....</u>	<u>13</u>
<u><i>Forskningmessig historisk perspektiv.....</i></u>	<u><i>14</i></u>
<u><i>Barns forståelse av døden.....</i></u>	<u><i>15</i></u>
<u>BARNES TILKNYTNING OG RISIKOFAKTORER VED DØDSFALL I NÆRE RELASJONER.....</u>	<u>17</u>
<u><i>Når mor eller far dør.....</i></u>	<u><i>17</i></u>
<u><i>Når søsken dør.....</i></u>	<u><i>18</i></u>
<u>BARNES SORGREAKSJONER.....</u>	<u>19</u>
<u>KRISER OG TRAUMER.....</u>	<u>24</u>
<u>RESILIENS/ MESTRING.....</u>	<u>25</u>
<u><i>Kauai – undersøkelsen.....</i></u>	<u><i>26</i></u>
<u>BARNES DELTAGELSE I SYNING OG BEGRAVELSE.....</u>	<u>28</u>
<u>2.7 BARNEHAGEN; EN STØTTENDE ARENA FOR BARN OG DERES FAMILIE I SORG.....</u>	<u>29</u>
<u><i>Beredskapsplan.....</i></u>	<u><i>29</i></u>

<i>Barnehagepersonalet – viktige omsorgspersoner</i>	30
<i>Foreldresamarbeid</i>	34
OPPSUMMERING AV TEORETISK REFERANSERAMME OG TIDLIGERE FORSKNING	34
3. METODISK TILNÆRMING	37
FORSKNINGSMETODE OG DESIGN.....	38
UTVALG	40
UTFORMING AV INTERVJUGUIDE.....	42
GJENNOMFØRINGEN AV PRØVEINTERVJUET.....	43
GJENNOMFØRINGEN AV INTERVJUENE.....	44
ANALYSE OG TOLKNING AV DATAMATERIALET.....	45
<i>Systematisering, kategorisering og tolkning</i>	45
VURDERING AV UNDERSØKELSENS KVALITET.....	46
<i>Validitet</i>	47
<i>Reliabilitet</i>	48
<i>Generalisering</i>	49
ETISKE REFLEKSJONER.....	50
4. PRESENTASJON OG DRØFTING AV DATA	53
4.1 HVORDAN MØTER BARNEHAGEPERSONALET BARNES SORGREAKSJONER I FORBINDELSE MED DØDSFALLET?	54
<i>4.1.2 Barnas sorgreaksjoner</i>	54
<i>4.1.3 Personalets møte med barnas sorgreaksjoner</i>	56
<i>4.1.4 Personalets egne reaksjoner</i>	59
<i>4.1.5 Samlet oppsummerende drøfting av første delproblemstilling</i>	60
4.2 HVA VEKTLIGGER BARNEHAGEN SOM VIKTIG I MØTE MED BARN SOM OPPLEVER DØDSFALL I NÆRE RELASJONER?	62
<i>4.2.1 Personalet i møte med barnet i tiden etter dødsfallet</i>	63

<i>4.2.2 Samarbeid med hjemmet</i>	68
<i>4.2.3 Beredskapsplan</i>	70
<i>4.2.4 Personalets oppmøte og rolle i begravelsen</i>	71
<i>Samlet oppsummerende drøfting av andre delproblemstilling</i>	72
5. KONKLUSJONER OG IMPLIKASJONER	76
OPPSUMMERING AV SENTRALE RESULTATER	76
<i>Oppsummering av første delproblemstilling</i>	76
<i>Oppsummering av andre delproblemstilling</i>	77
<i>Konklusjon av hovedproblemstilling</i>	78
IMPLIKASJONER	80
<i>Praktisk-pedagogiske implikasjoner</i>	80
<i>Forskningmessige implikasjoner</i>	81
KILDELISTE	83
VEDLEGG 1 – INTERVJUGUIDE	86
VEDLEGG 2 – INFORMASJONSSKRIV TIL BARNEHAGENE	89

1.INTRODUKJSON

I dette kapittelet vil jeg innledningsvis begrunne valg av tema ut fra så vel en personlig som en samfunnsmessig relevant og faglig bakgrunn (1.1). Dernest vil jeg redegjøre for oppgavens avgrensninger og begrepsavklaringer (1.2). Videre vil jeg belyse oppgavens formål og problemstilling (1.3) for så avslutningsvis å fremstille oppgavens disposisjon (1.4).

Begrunnelse for valg av tema

”Er det du som skriver masteroppgave om barn i sorg?”

Kolleger og medstudenter så vel som venner og familie, har gitt meg bekreftelser på at jeg har valgt et både interessant og relevant tema, som det er viktig å ha kunnskap om når man arbeider med barn. Spørsmålet ovenfor ble konkret stilt meg av en kollega til en av informantene i min studie. Spørsmålet ble fulgt opp med: ”Så spennende!” Rent umiddelbart kan ordet ”spennende” muligens fremstå som mindre treffende i den aktuelle sammenheng; men ut fra en strengt faglig tilnærming traff han ganske bra. Etter å ha jobbet i barnehage og utdannet meg til førskolelærer har jeg selv opplevd dette tema som svært viktig og ”spennende.” Kanskje nettopp fordi døden er et vanskelig og til dels tabubelagt tema – ikke minst i forhold til barn.

Dødsfall av ulike årsaker er en del av vår virkelighet. Statistisk sentralbyrå (2009) viser at i 2007 døde 41 963 mennesker i Norge. Blant disse var det 39 577 som døde av sykdommer, og 1867 som døde av ulykker. De som dør etterlater seg som oftest familie og/eller venner; de pårørende. Pårørende er å regne som avdødes nærmeste familie; som oftest gjenlevende partner og deres barn. Barn har tidligere ikke hatt status som pårørende. Det var først i forbindelse med Hirtshals-ulykken i 1989 at det ble lagt fokus på dette da flere barn opptil 18 års alderen ble berørt av ulykken. (Schjander, 1990, ref. i Bugge, 2008).

I barnehagen er det nærmest gitt at man før eller siden vil møte barn som opplever tap i nære relasjoner. Ifølge statistisk sentralbyrå (2009) var det i 2008 261 884 barnehagebarn i Norge. I og med at barn tilbringer store deler av ukedagene i barnehagen vil barnehagepersonalet være viktige omsorgspersoner for barna. Barnehagepersonalet har en viktig funksjon som støtte for barn som opplever tap ved å gi dem trygghet i en sårbar tid. Ved å arbeide ut fra et forebyggende perspektiv og møte disse barna med åpenhet, forståelse og trygghet kan man bidra til å forhindre en uheldig utvikling hos barn som opplever tap i nære relasjoner.

Jeg har ønsket å benytte den anledning min masteroppgave i spesialpedagogikk gir til å gå dypere dette emnet i hensikt å tilegne meg ytterligere kompetanse om barn i sorg. Det ville glede meg om oppgaven, også mer allment, kan bidra til økt bevissthet rundt dette temaet.

Avgrensninger og begrepsavklaring

I denne studien har jeg valgt å konsentrere meg om barn som har opplevd dødsfall i nære relasjoner. Dette gjelder både forventede dødsfall grunnet sykdom, og plutselige dødsfall grunnet ulykke eller akutt sykdom. Med nære relasjoner i denne sammenheng mener jeg dødsfall innen familien, slik som mor, far eller søsken. Dermed vil ikke denne oppgaven omhandle dødsfall blant andre slektninger og øvrige relasjoner, slik som tanter, onkler, besteforeldre, oldeforeldre og kjæledyr. Den vil heller ikke omhandle barn som opplever sorg etter tapsopplevelser som følge av skilsmisse, flytting og lignende.

Aldersgruppen jeg har valgt å fokusere på er barn fra ett til seks år, og det avgrenser dermed oppgaven til utelukkende å omhandle barn i barnehagealder. Jeg vil vekselvis bruke begrepene; *oppgave*, *masteroppgave*, *studie* og *undersøkelse* uten at det skal tillegges noen betydning.

Oppgavens formål og problemstilling

Formålet med studien er å få innsikt i *hva* barnehagepersonalet gjør i forbindelse med et dødsfall i barns nære relasjoner, og *hvordan* de møter disse barna.

På bakgrunn av dette formulerte jeg følgende hovedproblemstilling:

Hvordan møter barnehagepersonale barn som opplever dødsfall i nære relasjoner?

Hovedfokuset mitt i denne oppgaven er dermed å undersøke hva barnehagepersonalet *gjorde* i forbindelse med dødsfallene, og hvordan personalet (representert ved mine informanter) møtte barnets reaksjoner. For å belyse denne hovedproblemstillingen valgte jeg følgende to delproblemstillinger:

- 1. Hvordan møter barnehagepersonale barns reaksjoner i forbindelse med dødsfall i nære relasjoner?*
- 2. Hva vektlegger barnehagen som viktig i møte med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner?*

Disposisjon

I tillegg til kapittelet som består av en introduksjon, består oppgaven av fire hovedkapitler.

I kapittel 2 belyses relevant teori og forskning hensett til oppgavens problemstillinger i et forebyggende perspektiv hvor barnehagepersonalet har en viktig rolle i møte med barn i sorg for å forebygge en uheldig utvikling. Mer konkret omhandler det teoretiske kapittelet generelle betraktninger om barn i sorg, barns tilknytning og risikofaktorer ved dødsfall i nære relasjoner, barns sorgreaksjoner, kriser og traumer, resiliens og mestring, barns deltagelse syning og begravelse, og avslutningsvis adresseres hvordan barnehagen kan være en støttende arena for barn og deres familie i sorg.

I kapittel 3 redegjør jeg for metoden og designet jeg har valgt i denne studien og den vitenskapsteoretiske tilnærmingen. Videre beskriver jeg undersøkelsens utvalg, utforming av intervjuguide, gjennomføring av prøveintervjuet og gjennomføringen av selve intervjuene. Avslutningsvis belyser jeg studiens etiske refleksjoner. I kapittel 4 presenterer jeg resultatene som svarer på oppgavens problemstillinger, og drøfter sentrale resultater opp mot oppgavens teoretiske og forskningsmessige forankring samt egne refleksjoner. I kapittel 5 foretar jeg en samlet oppsummering av problemstillingene, og vurderer undersøkelsens praktisk-pedagogiske og videre forskningsmessige implikasjoner.

2. TEORETISK FORSTÅELESERAMME OG TIDLIGERE FORSKNING

I dette kapittelet beskriver jeg den teoretiske forståelsesrammen og utvalgte deler av tidligere forskning som er relevante for mitt valgte tema ”barn i sorg”, og som er egnet til å belyse min konkrete problemstilling omkring hvordan barnehagepersonalet møter barn som opplever dødsfall i nære relasjoner.

I det første avsnittet *Generelle betraktninger om barn i sorg* (2.1) redegjør jeg innledningsvis for *hva sorg er* for å gi en kort innføring i sorgbegrepets innhold og omfang. Deretter setter jeg sorgbegrepet i et forskningsmessig historisk perspektiv for å se nærmere på hvordan synet på barn i sorg har endret seg over tid (2.1.1), og videre redegjør jeg for *barns forståelse av døden* (2.1.2), fordi kunnskap om og forståelse av dette er avgjørende for hvordan man møter barn i sorg.

I avsnitt 2.2 *Barns tilknytning og risikofaktorer ved dødsfall i nære relasjoner*, redegjør jeg for barns tilknytning til nære omsorgspersoner slik som mor og far, og utvikling av tilknytning til andre, slik som barnehagepersonale. Voksne i barnehagen kan bli viktige omsorgspersoner for barn når mor eller far dør. I den sammenheng gir jeg også en innføring i ulike risikofaktorer, og mulige konsekvenser for barn ved dødsfall av forelder eller søsken.

I avsnitt 2.3 tar jeg for meg *barns sorgreaksjoner* ved å vise til ulike måter hvorpå barn kan uttrykke sorg i forbindelse med tap som følge av dødsfall. Kunnskap om barns ulike sorgreaksjoner vil gi økt forståelse for hvordan barnehagepersonalet kan møte barn i sorg i forhold til å gi adekvat omsorg, og være en best mulig støtte for dem.

Deretter tar jeg for meg teoretisk forståelse av *krise og traumer* (2.4) idet et dødsfall i en nær relasjon vil være å definere som en krise, og kan oppleves som traumatisk. I avsnitt 2.5, som omhandler *resiliens og mestring*, redegjør jeg for teoretiske perspektiver på henholdsvis begrepet resiliens og mestring. Her beskriver jeg

kjennetegn ved forhold som gjør at barn utvikler seg tilfredsstillende til tross for å ha vært utsatt for risikofylte livsopplevelser. Ved å knytte en slik forståelsesramme opp mot barn som opplever tap i nære relasjoner kan man anvende teorien i så vel et forebyggende som et kurativt perspektiv.

Så redegjør jeg for nyere forskning som generelt oppfordrer til at barn deltar i syning og begravelse (2.6). Dette syn skiller seg nok så klart fra hva som var rådende for bare 30 år siden. I barnehagens møte med barns tapsopplevelser i forbindelse med dødsfall er denne kunnskapen viktig fordi anvendelsen av den, i samarbeidet med foreldre/gjenlevende forelder, vil bevirke at det legges til rette for at barn kan delta i syning av den avdøde og i begravelsen.

I avsnittet (2.7) ser jeg på hvordan barnehagen kan være en støttende arena for barn og deres familie i sorg. Her peker jeg på hva som er viktig å ta hensyn til i denne forbindelse.

Avslutningsvis i avsnitt 2.8. oppsummerer jeg i forhold til de relevante teoretiske betraktninger og tidligere forskning.

Generelle betraktninger om barn i sorg

Begrepet sorg er vanskelig å definere da det å kategorisere hvilke emosjonelle, kognitive og fysiske reaksjoner som kjennetegner sorgprosessen og hvilke endringer sorgen medfører i handlinger og relasjoner, vil variere fra person til person. Begrepet gir dermed ikke et entydig svar på dets omfang eller intensitet (Sandvik, 2003) Ifølge Sandvik (2003) viser studier at sorg tar mange ulike former, og avhenger av flere forhold blant annet ved personen selv, ved situasjonen og ved omgivelsene. Samtidig redegjør Sandvik (2003) for følgende vide definisjon av begrepet sorg:

”Sorg er reaksjoner på betydningsfulle tapsopplevelser.. tap som i vesentlig grad innvirker på personens grunnleggende livssituasjoner og opplevelse av hva livet dreier seg om.. Et betydningsfullt tap er altså et tap av noe eller noen

som hadde stor betydning for opprettholdelse av verden som stabil og meningsfull og ens eget stabile selvverd.”(s. 16).

Forskningsmessig historisk perspektiv

Fram til 1970-tallet var det liten forståelse for og kunnskap om barns ulike måter å uttrykke sorgreaksjoner på (Bugge, 2008). Etter en konferanse om depresjoner hos barn og ungdom som ble avholdt i 1977 ble det imidlertid alminnelig enighet om at denne aldersgruppen har sin egen integritet, og bør dermed være gjenstand for empiriske studier (Schulterbrandt & Raskin, 1977, ref. i Bugge, 2008).

Fra 1980-tallet og framover er det etablert mye ny kunnskap om hva barn forstår av døden, og barns ulike reaksjoner i forbindelse med dødsfall (Bugge, 2008). Fra 1990-tallet har det vært en betydelig økning i sorgforskning, hvor det blant annet er lagt vekt på ulike faktorer som kan være betydningsfulle og bidra til at barn kan leve videre med sin sorg etter for eksempel å ha opplevd et dødsfall i sin nære relasjon. Disse faktorene dreier seg om barnets alder, når den alvorlige hendelsen inntraff, sosiale nettverksforhold og muligheten til å forstå og se sammenhenger som kan føre til at man skaper et meningsfullt liv.

Det var også på 1990 tallet at barnepsykiateren Michael Rutter (videre)utviklet teorien om resiliens; eller såkalt motstandskraft for negativ utvikling gjennom å vise til klinisk erfaring og forskning som peker på at barn kan reagere svært ulikt på samme type hendelse og få forskjellig utløp grunnet deres ulike motstandskraft (Bugge, 2008). Dette vil jeg komme tilbake til i avsnitt 2.5.

På midten av 1990 tallet ble det også satt fokus på sammenhengen mellom traumer og sorg. Fram til da hadde sorgforskning og traumeforskning ikke blitt vurdert i forhold til hverandre (Figley, 1997, ref. i Bugge, 2008). Silverman m.fl. (1996) referert i Bugge (2008) viser hvordan barn normalt kan oppleve at båndet til den avdøde vedvarer livet ut. Dette kan oppleves som berikende forutsatt at man har akseptert at den avdøde ikke vil vende tilbake, samtidig som man inkluderer minner om den avdøde i livet videre.

Det har vært ulike meninger om hvorvidt barn har evnen til å sørge, men det er ingen tvil om at barn faktisk reagerer i forbindelse med tap i nære relasjoner (Edvardson, 1995). I dag vet man imidlertid at barn sørger. Spørsmålet er heller hvordan de sørger (Dyregrov, 2006b). Dette vil jeg komme tilbake til i kap. 2.3.

Barns forståelse av døden

Barns forståelse av døden utvikles i samsvar med deres kognitive utvikling, erfaringer og modenhet (Dyregrov, 2006a). Den kognitive utvikling sammen med erfaringer spiller en rolle i forhold til *når* barnet tilegner seg en adekvat forståelse av hva døden innebærer. Barn har erfaring i forhold til at når man blir syk går man til legen, og så blir man (som oftest) frisk igjen. De har et sirkulært tidsbegrep, og hverdagen består av faste rutiner. De står opp, går i barnehagen, kommer hjem, spiser middag, legger seg, står opp osv. På grunn av førskolebarns kognitive utvikling på dette alderstrinnet har de vansker med å forstå det abstrakte. Dermed vil det variere med hensyn til når barn utvikler en fullstendig forståelse av døden som universell; det vil si noe som rammer alle og er permanent. Dyregrov (2006a) peker på at for å forstå døden må man ha utviklet begreper som setter en i stand til å forstå betydningen av et dødsfall. Barn under to år er for små til å kunne forstå dette. Imidlertid vil barn når de kommer i to til to og et halvt års alder, om enn kun i beskjeden grad, tilegne seg en viss forståelse av hva død innebærer. Når de nærmer seg skolealder vil forståelsen av dette øke. Bugge (2008) refererer til en undersøkelse foretatt av Speece og Brent (1993) som omhandler hvordan barn oppfatter døden. De gikk blant annet nærmere inn på temaet *den irreversible døden*, og stilte barn spørsmål som gikk på hvorvidt barna oppfattet døden som permanent eller ikke. Her kom det fram at barn i tidlig førskolealder anså døden som temporær og altså ikke som noe permanent. På grunn av, som ovenfor referert, barns konkrete tenkning og dermed manglende utviklet evne til å forstå døden som permanent, vil barn kunne stille spørsmål i forhold til den avdøde som f.eks.: ”Når kommer pappa tilbake?” ”Kan vi ikke ta med saft til pappa i graven?”

Erfaringer barn tilegner seg kan føre til en tidligere forståelse av hva døden innebærer. Barn under to år kan reagere sterkt på et dødsfall, og gi uttrykk for at de forstår at noen er borte og vil huske dette i lang tid fremover. Dyregrov (2006) viser til følgende eksempel:

"Gerhard på 1 ½ hadde en søster som døde i krybbedød. I den første tiden etterpå gikk han til sengen hennes og sa "Ba?" i en spørrende tone. Noen måneder etter dødsfallet ble sengen tatt frem for et besøkende barn. Da gikk Gerhard til sengen, stakk hodet inn mellom sprinklene, og sa: "Ba?"

Dyregrov (2006a) redegjør for at barn i fire til seks års alderen begynner å få en mer biologisk forståelse av hva liv er. Yngre barn har ofte en mer psykologisk forståelse av liv, som f. eks at hjertets funksjon er å være glad i noen, lungene er til for at vi kan snakke og magen er til for at vi kan spise. Det er først når barn er seks til syv år at de forstår at de viktige organene som hjertet, lungene og hjernen har en felles funksjon; å opprettholde liv (Dyregrov, 2006a). Undersøkelsen til Speece og Brent (1993) referert i Bugge (2003) viser også at når det gjelder temaer som omhandler *årsaker til død* kan barn i tidlig førskolealder finne urealistiske, spesifikke og ytre årsaksforklaringer, mens eldre førskolebarn i større grad vil forstå at døden er forårsaket av at de indre organer eller systemer slutter å fungere. Dette kommer av at barn i tidlig førskolealder ennå ikke fullt ut har utviklet sin kognitive evne. De har dermed vansker med å forstå det abstrakte, og forholder seg til en konkret tenkning. Speece og Brent (1993) fant også at når det gjelder spørsmål som omhandler *opphør av funksjoner*, vil barn i tidlig førskolealder ofte tro at den døde fortsatt kan høre, se eller utføre andre livsfunksjoner. Når det gjaldt tema som livets *fortsettelse etter døden*, gav ikke undersøkelsen noe klart svar på hvordan dette utvikles hos barn over tid, noe heller ikke annen forskning på dette feltet gjør. Imidlertid refererte barna til himmelen i undersøkelsen; at den døde blir til en engel, eller er blitt til en som passer på dem.

Barns tilknytning og risikofaktorer ved dødsfall i nære relasjoner

Barnets første tilknytningspersoner er som oftest mor og far. De ivaretar barnets grunnleggende behov for avhengighet av andre mennesker i forhold til behovet for mat og trygg omsorg. Tetzchner (2001) belyser hvordan psykiater og spedbarns forsker Daniel Stern beskriver menneskers selvutvikling. Det er to faktorer som styrer denne utviklingen, arv og miljø. Stern opererer med stadier, og opplevelser av ”selvet” som noe som utvikler seg i samspillet med omsorgspersoner. Bråten (1998) peker på at nære tilknytningspersoner virker som en beskyttelsesfaktor for senere påkjenninger i barnets liv.

Når barn blir over året øker behovet for å samhandle med andre barn og voksne. Dette behovet varer for de aller fleste livet ut. Samfunnet er i stadig utvikling. Det har vært en betydelig økning blant barn som har fast barnehageplass i forhold til for bare 20 år siden. Barnehagepersonalet blir derfor stadig oftere tilknytningspersoner for barn i og med at deres krets av omsorgspersoner har fått et større omfang. Samtidig er det fortsatt slik at mor og far er de viktigste tilknytningspersoner. Martinsen, Smørvik og Smith (1978) referert i Tetzchner (2001) har foretatt en undersøkelse som viste at barn som befant seg i en ukjent situasjon hvor både mor og førskolelærer var til stede, oftere oppsøkte mor enn førskolelæreren.

Når mor eller far dør

Barn som opplever å miste en forelder ved død, mister en viktig tilknytningsperson. Dødsfallet innebærer et stort tap for barnet, og kan være traumatisk. Konsekvensene av et slikt dødsfall kan dermed bli store for barnet og hans/hennes tilværelse i tiden etter dødsfallet. Det skjer en stor omveltning i barnets liv ved at en viktig person er borte. Barnet kan i tillegg oppleve at den gjenlevende forelder forandrer seg ved selv å være i sorg, og dermed ikke evner å gi barnet den omsorgen og tilstedeværelsen som barnet er vant til. Dette kan medføre en utrygghet hos barnet fordi den gjenlevende mor eller far kan opptre uforutsigbart som en konsekvens av å være

følelsesmessig labil. Forskning viser imidlertid at de fleste barn som har mistet foreldre klarer seg godt senere i livet, samtidig som statistikken også viser at sårbarheten for psykiske problemer, spesielt depresjon i barne- og voksen alder, ofte er forbundet med tap av foreldre (Dyregrov, 2006a). Det er imidlertid ofte rammene og faktorene rundt dødsfallet som forårsaker depresjonen; ikke selve dødsfallet isolert. Parker og Manicavasagar (1986) referert i Dyregrov (2006a) peker på følgende faktorer som sammen eller hver for seg kan føre til problemer senere: a) Dødsfallet skjedde plutselig, b) det rammer eldre barn, c) det er manglende støtte fra familien, og/eller d) det er mangel på en adekvat erstatningsperson.

Tidligere undersøkelser viser at en tredjedel av barn som har opplevd tap av foreldre sliter med blant annet depresjon opp til ett år etter dødsfallet, mens nyere forskning viser at 20 % av barn som har mistet foreldre viser blant annet symptomer på angst og depresjon, sinneanfall og regresjon i tilknytning til dødsfallet (Cerell m.fl., 2006, ref. i Dyregrov, 2006a).

Når søsken dør

Ifølge Dyregrov (2006a) vil barns reaksjoner ved tap av søsken som følge av dødsfall være stort sett de samme som ved foreldres død. Forskjellen er imidlertid at intensiteten og varigheten av reaksjonene, og de langsiktige konsekvensene, som oftest vil være mer begrenset. Forskning på dette feltet har imidlertid vist nokså sprikende funn; fra sterke og langvarige reaksjoner til relativt milde reaksjoner (bl.a. Hogan og Greenfield, 1991, og Brent mfl., 1996, ref. i Dyregrov, 2006a). Når et barn dør blir hele familien rammet, og det påvirker i stor grad det følelsesmessige klimaet i hjemmet. Foreldrenes store sorg over å ha mistet et barn kan tappe dem for energi, og påvirke deres evne til å ta hånd om det/de gjenlevende barnet/barna. De vil være vitner til foreldrenes sterke sorgreaksjoner, og de mister ikke bare en lekekamerat men kan også oppleve tap av foreldrenes oppmerksomhet og kontakt. Samtidig kan foreldrene bli engstelig for at de gjenlevende barna også skal dø. I tillegg kan de få dårlig samvittighet for at de ikke tar seg tilstrekkelig av sine øvrige barn. Dette kan

føre til at deres evne til grensesetting blir (midlertidig) nedsatt. Når et barn dør oppstår det et potensial for overbeskyttelse fra foreldrenes side overfor de øvrige barna; ofte i retning av ”syndebukkmentalitet” og/eller press i forhold til at det gjenlevende barnet skal overta den avdøde søskens rolle og personlighet (Dyregrov, 2006a).

Selv om det ifølge Schwab (1998) referert i Dyregrov (2006a) er en myte at foreldre går fra hverandre i forbindelse med tap av barn, peker Dyregrov (2006a) like fullt på at flere undersøkelser viser at et dødsfall utgjør en betydelig belastning på parforhold. Spenningen som kan oppstå mellom mor og far kan påvirke det gjenlevende barnet som må leve i dette spenningsfeltet. Dyregrov (2006a) viser hvordan tap av yngre søsken kan føre til en sterk skyldfølelse hos det gjenlevende barnet hvis dette barnet tidligere hadde et ønske om å bli kvitt sin lillesøster eller lillebror. Det kan være en stor belastning for barnet hvis for eksempel han/hun var tilstede eller lekte med søskenet da vedkommende omkom i en ulykke. I slike tilfeller vil barnet kunne klandre seg selv og også foreldrene vil, mer eller mindre direkte, kunne komme til å klandre barnet for dødsfallet. Hvis foreldrene i et øyeblikks opphisselse skulle komme til å formidle slike tanker til barnet, kan det gjøre stor skade. Da vil det være svært viktig raskt å opptre reparativt; snakke åpent med barnet og forsikre det om at det ikke var barnets skyld, og gi en konkret forklaring av hva som skjedde. Hvis man ikke gjør dette øker risikoen for vansker i barnets videre sorgprosess. Skyldfølelse som en reaksjon hos barn vil jeg redegjøre ytterligere for i neste avsnitt om barns sorgreaksjoner.

Barns sorgreaksjoner

Hvordan barn uttrykker sin sorg kan være forskjellig, og avhenger av barnets alder, men også barnets personlighet og temperament (Bugge, 2003). Alle barn har imidlertid et kortere tristhetsspenn enn voksne; de går oftere ut og inn av sorgen enn det voksne gjør. Dermed gir de ikke uttrykk for deres sorg lenge om gangen (Dyregrov, 2006b). I forhold til et forventet dødsfall på grunn av sykdom kan

sorgreaksjonene også avhenge av den informasjonen barnet er blitt gitt underveis i sykdomsforløpet. De umiddelbare reaksjoner barn uttrykker kan være mindre sjokkerte når barnet er mentalt forberedt, og har fått anledning til å ta farvel. Men uansett vil dødsfall, uavhengig av mental forberedelse, som oftest medføre umiddelbare sorgreaksjoner. Barn i førskolealder vil ofte reagere mest på de voksnes reaksjoner. De vanligste umiddelbare sorgreaksjoner hos barn er sjokk og vantro, forferdelse og protest, apati og lammelse - men kan faktisk også være at barnet fortsetter vanlig aktivitet.

Mange barn kan, som nevnt, opptre normalt etter dødsfallet, og fortsette med den aktiviteten de holdt på med før de fikk nyheten om dødsfallet. Dyregrov (2006a) redegjør for at barn vil kunne fortsette sin vanlige aktivitet etter de har fått beskjed om dødsfallet rett og slett fordi de ikke forstår betydningen av å være død. Senere spør de etter den avdøde, og uttrykker først reaksjoner når de konkret erfarer at den avdøde ikke kommer tilbake. Andre barn kan reagere med å endre atferd ved å bli mer stille og vise innagerende atferd, mens andre barns sorgreaksjoner kan komme til uttrykk ved at de blir irritable og mer oppmerksomhetskrevede enn vanlig.

Frustrasjonstoleransen blir lavere og reaksjoner uttrykkes sterkere enn tidligere; for eksempel når de slår seg (Bugge, 2003). Dyregrov (2006a) peker også på at mange barn blir mer tverre eller sinte når de er i sorg. Ifølge Jewett (1984) reagerer barn som er i vanskeligheter som oftest på to ulike måter: De gir ikke uttrykk for sinne eller sorg i situasjoner hvor de fleste andre barn på deres alder ville gjort det, eller de gir *oftere* uttrykk for sinne eller sorg i situasjoner hvor andre jevnaldrende barn ikke hadde blitt like oppskaket. Det er også vanlig at barn uttrykker en "klengete" eller regressiv atferd ved at de "går tilbake" i utvikling, og begynner med tommelsuging eller sengevæting. Dyregrov (2006a) beskriver noen av de vanligste sorgreaksjoner hos barn i tiden etter dødsfallet, og jeg skal i det følgende utdype de som er vanlige å se hos førskolebarn:

- Angst
- Sterke minner

- Søvnforstyrrelser
- Tristhet, lengsel og savn
- Sinne og oppmerksomhetskrevende atferd
- Skyld, bebreidelser og skam

Angst

Når barn opplever å miste for eksempel en forelder mister de ikke bare en av sine omsorgspersoner, men også en person de er sterkt knyttet til. Dette kan føre til en utrygghet hos barnet som igjen kan føre til at de blir engstelige for at den andre forelderen også kan komme til å dø. Dyregrov (2006a) sin erfaring er at barn ofte er mer redde for at den andre forelderen skal dø enn at de selv skal dø. Det kan være fordi de ikke har en fullstendig forståelse av at de selv kommer til å dø en dag. Ifølge Dyregrov (2006a) blir dette mer fattbart i ungdomsalderen. Samtidig *kan* de også utvikle frykt for at de selv skal dø. I forbindelse med at barn kan bli utrygge og få separasjonsangst (Bugge 2003) kan de også bli ”klengete” og mer krevende og reagere sterkt på atskillelser (Dyregrov, 2006a). Separasjonsangsten kan gjøre at de viser protest mot å være hos andre enn den gjenlevende forelderen (Dyregrov, 2006a). Barn som opplever et plutselig og traumatisk dødsfall kan bli svært ”skvetne” i tiden etter dødsfallet. De kan reagere med å skvette ved plutselige lyder, lysinntrykk eller andre plutselige endringer i omgivelsene (Bugge, 2003). Barn som opplever å være vitne til et dødsfall kan utvikle såkalt post-traumatisk stresslidelse (PTSD). Post-traumatisk stresslidelse (PTSD) er en form for tilpasningsforstyrrelse, og er en forsinket reaksjon på traumatiske opplevelser og/eller kriser som enhver naturlig ville opplevd som grufulle (Snoek, 2002).

Sterke minner

Dersom barnet er den første som finner den avdøde, eller er vitne til dødsfallet, kan bildene av den døde ”brenne seg fast” hos barnet. I tiden etter dødsfallet kan bildene opptre i form av gjenopplevelser og påtrengende sterke minner. Sanserintrykk som blant annet lukt og hørsel kan også feste seg og bli til plagsomme gjenopplevelser i tiden etter dødsfallet. Videre kan også minnene produseres i fantasien, og bli plagsomme ved at barnet forestiller seg hvordan den avdøde så ut, eller hvordan dødsfallet skjedde. Ifølge Dyregrov (2006a) kommer gjenopplevelsene sterkest til uttrykk om kvelden og kan føre til innsovningsvansker. De kan også komme til uttrykk i form av vonde drømmer og mareritt.

Søvnforstyrrelser

Søvnforstyrrelser er også en vanlig form for sorgreaksjon. Ofte ved at barnet har vansker med å få sove om kvelden, eller våkner ofte i løpet av natten. Spesielt i tilfeller hvor barn har blitt fortalt at den avdøde ”sover”, kan det føre til at barnet selv blir redd for å sove eller at andre i familien skal sove. Ifølge Dyregrov (2006a) henger søvnproblemer sammen med økt engstelse. Det er når man har lagt seg at man får tid til å tenke på den avdøde, og det som har skjedd.

Tristhet, lengsel og savn

Disse reaksjonene kan komme til uttrykk på ulike måter. Noen barn gråter mye i perioder, og kan være utrøstelige. Samtidig har barn, som tidligere nevnt, kortere tristhetspenn enn voksne og går inn og ut av sorgen, og viser dermed ikke tydelig tristhet over lengre perioder ad gangen. Andre barn viser, som Bugge (2003) peker på, en mer innagerende atferd og blir mer innesluttet enn tidligere. Videre redegjør Dyregrov (2006a) for savnet barn har av den avdøde. Det viser seg blant i form av dveling ved minner. *Dveling ved minner* kan komme til uttrykk i form av at barn, sammen med andre i familien, snakker om den døde - ser på bilder, eller har noe som tilhørte den avdøde, og som dermed kan bidra til å lindre smerten ved tapet. Dyregrov

(2006a) beskriver disse overgangsobjektene som ”*smertelindrere*” i forhold til tapet da disse objektene gir en *magisk ro eller trygghetsfølelse*.

Sinne og oppmerksomhetskrevende atferd

Barn kan ofte vise sinne og oppmerksomhetskrevende atferd i forbindelse med tap som følge av dødsfall. I likhet med voksne, blir mange barn tverre eller sinte når de er i sorg. Barn viser ofte sinnet sitt åpent og direkte ved blant annet å slå, sparke og utagere muntlige ytringer. Dyregrov (2006a) beskriver hvordan sinnet kan ta ulike retninger. Det kan være sinne mot døden, mot Gud, mot at de voksne ekskluderer dem fra sin sorg, mot andre eller seg selv for ikke å ha forhindre dødsfallet, mot dem som anses som ansvarlig for dødsfallet, og mot den døde for at vedkommende har forlatt eller sviktet dem.

I motsetning til jenter, uttrykker gutter oftere sinne gjennom fysiske handlinger fremfor verbale ytringer. Det kan ofte være spesielt vanskelig for gutter å sette ord på følelsene sine (Matthiesen mfl., 1994, ref. i Dyregrov, 2006). Dette gjelder primært barn i skolepliktig alder, men kan gjerne overføres til førskolebarn da dette er noe å være oppmerksom på med tanke på at sinne ofte er en mer ”tillatt” følelse hos gutter enn jenter. Dyregrov (2006a) peker også på at sinne kan være et uttrykk for tristhet, og at den utagerende atferden dermed kan fungere som en måte å holde tristheten på avstand.

Skyld, bebreidelser og skam

I litteraturen om barn i sorg som følge av dødsfall er det skrevet mye om barns skyldfølelse på bakgrunn av barns egosentrisitet og ”magiske” tenkning (Dyregrov, 2006a). ”Den magiske alderen” inntreffer når barn er mellom ett og tre år, og ifølge Edvardson (1995) kan barn på dette stadiet ubevisst anklage seg selv for dødsfallet ved å tro at det var deres tanker, følelser eller handlinger som førte til dødsfallet.

Dette kan føre til en sterk skyldfølelse hos barnet, og føre til at barnet utviser en tvangsmessig ”snillhet” for å unngå å forårsake andre dødsfall (Edvardson 1995). I forhold til tap av søsken redegjør Dyregrov (2006a) for at kliniske studier og kaseksemppler som omhandler skyldfølelse hos barn, har vist at barn som har mistet søsken har utviklet problemer av en slik art at det har vært nødvendig med psykoterapi. Dyregrov (2006a) sin egen erfaring med barn som har mistet søsken i ”normalfamilier” hvor barna ikke var behandlingstrengende, går imidlertid i retning av at skyldfølelsesproblematikken ikke er så omfattende. Samtidig understreker han at barn *kan* oppleve skyldfølelse i forbindelse med et dødsfall, men at omfanget i de kliniske studier og kaseksemppler er overvurdert. Selvbebreidelser og skam er primært følelser som gjelder barn i skolepliktig alder, og vil derfor ikke bli drøftet her.

Dyregrov (2006a) skiller mellom de vanligste typer sorgreaksjoner og de mindre vanlige. Samtidig vektlegger han at det er vanskelig å skille de vanligste fra de mindre vanlige, da det er vanskelig å kartlegge hva som er vanlige og hva som er mindre vanlige reaksjoner i forbindelse med tap. Inndelingen av mulige sorgreaksjoner nedenfor er foretatt på bakgrunn av og preget av Dyregrov (2006a) sine kliniske inntrykk fra samtaler med foreldre og barn:

- Regressiv atferd
- Sosial tilbaketrekning
- Fantasier
- Personlighetsforandringer

Kriser og traumer

Kriser og traumer er svært relevante begreper å anvende i forhold til å belyse sorg som følge av tap i nære relasjoner. Begrepet krise er et mangfoldig begrep og omtales ulikt. Bugge (2008) definerer krise på følgende måte: ”*Krise betegner en situasjon*

som er, eller oppleves som, truende for viktige moralske verdier, identitet, liv, helse og livsgrunnlag.” (s. 20).

Ifølge Warborg Larsen(1999) referert i Bunæs (2005) betyr krise *avgjørende vending* og forklarer det på følgende måte: *”Ved psykisk krisetilstand forstår man en reaksjon på belastende livssituasjoner, hvor tidligere erfaringer ikke er tilstrekkelig, til at man kan beherske den aktuelle situasjonen og tilpasse seg de endrede omstendigheter.”* (s. 6).

Bugges (2008) standpunkt er at tap i nære relasjoner betinger en *krise*. Det er vondt for alle å oppleve tap i en nær relasjon, men når dette skjer med barn har dette som oftest ikke skjedd barnet før. De mangler den erfaringen og forståelse som voksne har. Samtidig kan tap av signifikant tilknytningssperson (forelder) mens man er under utvikling, bidra til å påvirke normalutviklingen på en uheldig måte. Dermed blir blant annet barnehagepersonalets rolle viktig da de også fungerer som barns omsorgspersoner.

Dyregrov (1998) referert i Raundalen og Shultz (2006) beskriver traumbegrepet slik: *”Med psykisk traume menes overveldende, ukontrollerbare hendelse som innebærer en ekstraordinær psykisk påkjenning for det barn eller den ungdom som utsettes for hendelsen. Vanligvis oppstår slike hendelser brått og uventet..(…).”* (s. 15).

Bugge (2008) redegjør for at en krise ikke alltid oppleves som traumatisk. Imidlertid vil en traumatisk hendelse alltid innebære en krise. Tap i nære relasjoner er, som tidligere nevnt, en krise. Hvorvidt hendelsen kvalifiserer som traumatisk er mer komplisert å ta standpunkt til. Ved et forventet dødsfall kan imidlertid traumenivået ofte være lavere enn ved et plutselig dødsfall.

Resiliens/ mestring

Begrepet *resiliens* kommer opprinnelig fra fysikken – og henspiller på et stoff som har evnen til å komme tilbake til sin naturlige form etter å ha bli strukket og bøyd. Det

finnes ingen direkte norsk oversettelse av begrepet resiliens, men et godt alternativ er begrepet *mestring* (Borge, 2003). I litteraturen brukes betegnelsen resiliente barn, eller ”løvetannbarn”, som er en mer populær betegnelse, om barn som kjennetegnes ved et positivt livsutfall til tross for alvorlige trusler mot deres tilpasning og utvikling. Barnepsykiater Michael Rutter (ref. i Borge, 2003) definerer resiliens på følgende måte: *”Resiliens er prosesser som gjør at utviklingen når et tilfredsstillende resultat, til tross for at barn har hatt erfaringer med situasjoner som innebærer en relativt stor risiko for å utvikle problemer eller avvik.”* (s. 15).

Mestring, også omtalt som ”coping”, er i motsetning til resiliens ikke direkte knyttet til en risiko. Det er i større grad enn resiliens basert på læring (Borge, 2003).

”Coping” står sentralt i Lazarus’ og Folkmanns modell, og dreier seg om hvordan barn håndterer stress. Resiliens og mestring har likhetstrekk ved at de begge er viktige faktorer i forhold til det å lykkes. Førskolebarn har et begrenset mestringsrepertoar, og må derfor gis enkle råd om hva de konkret kan gjøre. Dyregrov (2006b) kommer med konkrete råd som blant annet går på at barnet kan snakke med en voksen i den nære familie eller med en fra personalet i barnehagen. Samtalepersonen kan hjelpe barnet i gang ved å spørre barnet om hva det selv synes man kan gjøre når man blir trist eller tenker ”dumme” tanker. Poenget med å trekke frem tanken om en samtale med en fra barnehagepersonalet bygger på at Dyregrov (2006a) vektlegger både barnehagen og skolens rolle i forbindelse med at han retter seg mot alle voksne som skal støtte barn i sorg. Dyregrov (2006b) sin målgruppe er primært foreldre. Dette er et viktig poeng med tanke på at barnehagen kan hjelpe barnet til å bearbeide sorgen og mestre situasjonen.

Kauai – undersøkelsen

Borge (2003) redegjør for Kauai-undersøkelsen, som er opptakten til resiliens forskningen og som ble utført av Emmy Werner og Ruth Smith. De fulgte opp gjennom mer enn 40 år 698 barn som ble født i 1955 på øya Kauai i staten Hawaii for å studere samspillet mellom deres oppvekst og miljørisikoen gjennom så vel

barndom, ungdom som voksen alder. Data ble samlet inn da barna ble født og da de var henholdsvis to år, 10 år, 18 år, 32 år og 40 år. En tredjedel (201) av de 698 barna ble identifisert som risikobarn på bakgrunn alvorlige risikofaktorer, slik som prenatale og perinatale komplikasjoner, kronisk fattigdom, foreldre med lav formell utdanning, disorganisert familiemiljø, liten stabilitet i hjemmet, alkoholiserede foreldre, vold, omsorgssvikt og barn av tenåringsmor.

Undersøkelsen viste at to tredjedeler (129) av risikobarna utviklet mer eller mindre alvorlige lærevansker, atferdsproblemer og mentale forstyrrelser som 10 og 18 åring. Imidlertid viste en tredjedel (72) tydelige tegn til å være resiliente, og utviklet seg til å bli velfungerende, flinke, glade og omsorgsfulle mennesker ved 18 års alderen, samt ved 32 og 40 års alderen.

Utviklingen av resiliens skjer i samspillet mellom barns individuelle egenskaper og forhold i miljøet. Werner og Smith (1992) redegjør for to typer resiliens faktorer; resiliensegenskaper ved barnet og resiliensegenskaper ved miljøet.

Resiliensegenskaper ved barnet kan være blant annet; kjønn, temperament og intelligens. Resiliensegenskaper i miljøet kan blant annet være; ”klima” i familien, tilknytning, foreldrenes omsorg og alternative omsorgsgivere (bl.a. barnehagepersonell). Faktorene kan bidra til at barn utvikler seg til tilfredsstillende til tross for vanskelige odds. Det kom fram av undersøkelsen at det var spesielt tre forhold ved de resiliente barna som ikke var til stede hos de andre risikobarna. De tre følgende faktorene viser betydningen blant annet sosiale relasjoner har for utviklingen av resiliens; 1) de hadde normal intelligens, 2) de var sjarmerende og fikk dermed positiv oppmerksomhet fra familie og andre (resiliensegenskaper ved barnet) og 3) de hadde gode forhold til søsken og besteforeldre samt at de hadde tilgang til et ytre støtteapparat slik som skole, kirke og ungdomsgrupper som belønnet kompetanse og tilbød samarbeid (resiliensegenskaper ved miljøet). Ved kunnskap om hva som kan bidra til at risikobarn blir mer resiliente kan man anvende denne teorien ut fra et forebyggende perspektiv, for å arbeide med å forhindre uheldige utfall underveis senere i barns utvikling.

Barns deltagelse i syning og begravelse

Barns deltagelse i ritualer som syning og begravelse er ansett som viktig fordi barna da, i likhet med de voksne, får tatt skikkelig farvel med den avdøde. Det er med på å gjøre det uvirkelige virkelig, og det motvirker ukorrekte fantasier hos barna om blant annet hvordan den avdøde ser ut (Dyregrov, 2006a). Videre er det også viktig i forhold til at barn får lære mer om liv og død samt blir gitt en bedre forståelse av det som konkret har skjedd. Det er imidlertid svært viktig å sette av tid i forkant til å forberede barna skikkelig på hva de kommer til å oppleve. Det er trygghetsskapende, og kan forhindre unødige skremsler. Da barn har en konkret tenkning, er det viktig å gi konkrete og detaljerte forklaringer. I forhold til syningen er det viktig å fortelle blant annet hvordan rommet hvor den avdøde ligger ser ut, hvordan kisten eller senga ser ut, hvordan den avdøde selv ser ut, og hvordan han/hun kjennes å ta på. I forhold til begravelsen kan det være hensiktsmessig å besøke kirken i forkant, gjerne sammen med presten, slik at barna kan se hvor han/hun skal sitte, hvor de andre i familien skal sitte, hvor presten skal stå og hvor kisten kommer til å stå (Ekvik, 1996). Fordi barn har en konkret tenkning kan disse detaljene vise seg viktige for barn. Barn bør på forhånd oppmuntres til å ta med en tegning, blomster eller lignende og legge i eller på kisten. Etter ritualene er det viktig å sette av tid til å samtale med barnet og/ eller at barnet får lekt ut sine inntrykk som en del av det etterarbeidet som barn i en slik livssituasjon vil trenge.

Hvis barn ikke ønsker å delta i begravelsen skal man imidlertid ikke tvinge dem, men heller ikke umiddelbart akseptere deres nei. Ved å samtale om det som kommer til å skje, og hvorfor det kan være viktig at barnet deltar, kan det hende at barnet endrer sitt opprinnelige standpunkt og likevel ønsker å delta. Det er imidlertid svært viktig at barnet blir skikkelig forberedt på hva det vil komme til å oppleve. Veien fra en positiv til en traumatisk opplevelse kan være kort (Dyregrov, 2006a).

2.7 Barnehagen; en støttende arena for barn og deres familie i sorg

Rammeplanen for barnehagens innhold og oppgaver (2006) nevner ikke direkte barnehagepersonalets rolle i forhold til barn som opplever dødsfall i nære relasjoner, men det står at *"barnehagen må gi det enkelte barnet støtte."* (s. 18). Videre står det at barnehagen skal gi *"trygghet mot fysiske og psykiske skadevirkninger."* (s. 7). Ut fra disse sitatene er det grunnlag for å tolke rammeplanen dit hen at barnehagepersonalet i henhold til forskrift (Rammeplanen for barnehagens innhold og oppgaver, 2006) er pålagt å være støttende overfor barn som opplever tap som følge av dødsfall.

Beredskapsplan

Dyregrov (2006b) vektlegger betydningen av at barnehager har en beredskapsplan som retter seg mot kriser, herunder dødsfall i nære relasjoner. Slike beredskapsplaner vil bidra til barnehagepersonalet blir mer og bedre forberedt på å møte slike kriser. Dyregrov (2006a) peker på betydningen av å være forberedt på at kriser kan oppstå, og at kvaliteten på krisehåndteringen blir bedre når det ikke er tilfeldig hvordan man handler i forhold til en krise. Raundalen og Schultz (2006) redegjør for bruk av beredskapsplaner i skolen. Dette kan også overføres til barnehager. Å ha en beredskapsplan på arbeidsplassen fører naturligvis ikke til at man blir fullstendig forberedt på hvordan man møter en krise, da disse av natur er av ulik art og omfang. Man følger dermed sjelden en beredskapsplan slavisk. Samtidig er det viktig å utarbeide en beredskapsplan som er tilpasset de lokale forholdene; at den blant annet inneholder rutiner på rekkefølger i forhold til hva den enkelte skal gjøre og hvem som har ansvaret for hva. Beredskapsplanen må hensynta den konkrete sammensetningen av personalet i den enkelte barnehage, blant annet i forhold til faglig kompetanse, men også i forhold til den enkelte ansattes evne til konkret krisehåndtering. Dette siste gjør at en regelmessig oppdatering av planen vil være viktig.

Barnehagepersonalet – viktige omsorgspersoner

Ved tap av søsken eller forelder vil barnet i tillegg til dette konkrete tapet også kunne oppleve tap av oppmerksomhet fra foreldre (jf. kap. 2.2.2), eventuelt den gjenlevende forelder. Med tanke på at det kan være vanskelig for foreldre å gi barnet optimal omsorg i en kortere periode, blir barnehagepersonalet rolle desto viktigere. Barn trenger støtte i den forstand at de trenger å bli ivaretatt av imøtekommende voksne som innehar den nødvendige kompetanse på dette området. Det vil si kunnskap om hvordan barns ulike sorgreaksjoner kan komme til uttrykk og forutsetninger for å kunne vurdere hvordan man bør følge opp barnet i barnehagehverdagen med tanke på at hvert barn og hvert tilfelle vil være spesielt. Omstendighetene rundt dødsfallet, hvilken relasjon den avdøde hadde til barnet, barnets alder, kognitive utvikling og modning bør hensyntas i forhold til hvordan man best mulig kan ivareta barn i tilknytning til et dødsfall.

Innenfor spesialpedagogikk er det vanlig å ha fokus på så vel individet som miljøet (Skogen, 2005). I forhold til arbeid med barn i sorg er dette således relevant ved at man samtaler med barnet (individfokus), samtidig som man inkluderer resten av barnegruppen (miljøfokus). Hvordan barn blir møtt i sin sorg, og hvordan de får hjelp til å bearbeide deres tap legger føringer for deres videre normalutvikling og reduserer risikoen for psykososiale vansker i framtiden (Edvardson, 1995, Dyregrov, 2006). Dyregrov (2006a) vektlegger balansegangen mellom å samtale med barna og gi dem aldersadekvate forklaringer, samtidig som man opprettholder de rutiner de er vant med. Dette virker trygghetsskapende. Aldersadekvat informasjon og samtaler er av avgjørende betydning for barnas evne til å mestre tap.

Raundalen og Schultz (2006) fremholder at i arbeid med barn i krise har man to motstridende oppgaver; nemlig både å vise forståelse og være støttende og samtidig tilrettelegge for å hjelpe barnet videre. Selv om barnehagepersonalet som oftest ikke vil være direkte påvirket av sorgen som barnet og familien opplever, kan det likevel spille en viktig rolle i barnets og familiens sorgprosess ved å utgjøre den stabile og trygge arenaen for barnet i en livssituasjon hvor nettopp tryggheten oppleves truet.

Jeg har tidligere vært inne på at barn har kortere tristhetstenn enn voksne (jf. kap. 2.3). Det er dermed viktig å være påpasselig med å følge med barna og deres initiativ slik at når de først uttrykker reaksjoner og/eller gir inntrykk av at de ønsker å snakke om det som har skjedd, er man ekstra tilstede og møter dem umiddelbart med åpenhet og ærlighet. I tillegg kan det også, i forhold til barn som har utviklet den språklige evnen, være hensiktsmessig selv å ta initiativ og spørre barnet hvordan han/hun har det, og søke å finne ut om barnet har en adekvat oppfatning av det som har skjedd, og i den forbindelse om barnet for eksempel strever med skyldfølelse. En slik dialog vil uansett være viktig i forhold til å kunne rette opp eventuelle misoppfattelser eller vrangforestillinger som barnet måtte slite med (Dyregrov, 2006a). I arbeid med barn som opplever tap i nære relasjoner er det viktig å være bevisst på egne følelser og holdninger. Barn er årvåkne og oppfatter raskt om barnehagepersonalet genuint ønsker å snakke om det som har skjedd. Kunnskap på dette området vil presumptivt føre til en mer åpen holdning i forhold til å tørre å ta slike samtaler, og generelt i forhold til det pedagogiske arbeid med barn i sorg (Dyregrov, 2006). Samtidig er det klart at døden vil forbli et vanskelig tema. Man vet som voksen at døden vil nå oss alle, og at den slik sett er en naturlig del av livet, men et dødsfall vil nærmest uansett oppleves som svært trist og uforståelig for venner og familie når det først inntreffer. Dette gjelder både forventede og plutselig dødsfall. Dyregrov (2006a) fremhever at når et barn i barnehagen opplever dødsfall i nære relasjoner kan dette også påvirke personalet i barnehagen. Det er således ikke uvanlig at barnehagepersonalet selv opplever reaksjoner i forbindelse med dødsfall i barnets nære relasjoner. For ansatte som selv har opplevd dødsfall, kan slike dødsfall fremkalle minner som oppleves vanskelig. Da er det viktig at den eller de dette måtte gjelde er åpen og ærlig om sine følelser innad i personalgruppen, slik at andre eventuelt kan tre inn og fylle de roller som situasjonen måtte påkalle. Her, som ellers, gjelder at vi mennesker er forskjellige og noen reagerer sterkere enn andre i gitte situasjoner. Samtidig poengterer Dyregrov (2006a) at som fagpersonale bør man i størst mulig grad søke å sette sine egne følelser til side for å være tilstede for barna, samtidig som man er bevisst på egne reaksjoner og behov. I forhold til det siste vektlegger Dyregrov (2006a) betydningen

av at personalet, som har kontakt med det aktuelle barnet i sorg, samtaler slik at man får bearbeidet sine reaksjoner og inntrykk.

Ifølge Andersson (1995) skal man ikke være redd for å vise barn at man selv opplever tristhet, da dette kan føre at barnet ikke føler seg alene om å være i sorg samtidig som det kan virkeliggjøre tapet. Selv om det er stor forskjell på å være ett år og seks år når man blir rammet av en krise, vil barn i slike situasjoner likevel ofte ha en rekke like behov. Barn trenger trygge voksne som er tilstede for dem. De trenger å få svar på sine spørsmål, og å kunne samtale om den avdøde med voksne de kjenner og er trygge på. De yngste barna som ennå ikke har utviklet språket, ”spør” gjerne ved blikk for å fange opp omverdenens reaksjoner. Det er viktig å være oppmerksom på dette (Dyregrov, 2006a).

Førskolebarn har ikke fullutviklet evnen til abstrakt tenkning (jf. kap. 2.1.2) og trenger aldersadekvate, og dermed konkrete forklaringer. Det er svært viktig at de voksne er ærlige i sine forklaringer da uærlighet blant annet kan skape mistillit (Dyregrov, 2006a). For å unngå forvirring hos barn skal man unngå omskrivninger, slik som at den døde ”sover” eller har ”reist bort”. Barn kan også ha vanskeligheter med å forstå at man ligger i jorda samtidig som man er hos Gud i himmelen. Dyregrov (2006b) vektlegger betydningen av å bruke så konkrete bilder som mulig for å lette barns oppfattelse. For å forklare kropp - sjel fenomenet til barn kan man trekke en parallell til puppen-sommerfugl. Det at når sommerfuglen klekkes og flyr mot himmelen, ligger bare puppeskallet igjen.

Ifølge Dyregrov (2009) er tiden fra tre til ni måneder etter dødsfallet for mange den tyngste perioden. Dette gjelder primært voksne. Samtidig vet man fra klinisk erfaring at det kan gå måneder og litt mer enn et år fra dødsfallet før barn virkelig forstår deres tap (Dyregrov, 2006a). Da barn i motsetning til voksne går inn og ut av sorgen kan man lett glemme at barn fortsatt er i sorg. Dyregrov (2006a) redegjør for at vi er kommet ganske langt i forhold til større forståelse og kunnskap om barn i sorg. Dyregrov (2006a) resonnerer i retning av at kunnskap kan føre til at man blir tryggere i rollen i møte med barn i sorg. Samtidig kan vi bli flinkere i forhold til hvordan man

følger opp disse barna over tid. Barn har et behov for å bearbeide det som har skjedd, samt å minnes den døde. Her kan barnehagepersonalet være en viktig bistand i forhold til å samarbeide med hjemmet ved å se på bilder av den døde sammen med barnet, og ta turer til graven til den avdøde sammen med f. eks en liten gruppe med barn fra barnehagen. I forkant av turen bør man ha pratet om hvem det er som er død, og ha snakket om hva som skjer etter at man er død. Her er det, som også ovenfor nevnt, viktig å gi konkrete forklaringer, slik som blant annet at når man er død fryser man ikke lenger, og er heller ikke sulten. Forberede barna på hvor man skal, hvordan det ser ut på kirkegården, hvorfor man skal dit, og hvilke atferdsregler som gjelder på en kirkegård. Dette er viktig da det er trygghetsskapende for barna. I tillegg kan det bidra til å legge føringer for en mer åpen holdning rundt å samtale om døden. Det at barnet får svar på sine spørsmål er viktig i forhold til å oppnå en bedre forståelse av døden, og det som har skjedd (Dyregrov 2006b). Samtidig kan barn også vegre seg for å snakke om det som har skjedd, da dette vil kunne oppleves som for smertefullt og barnet kan trenge tid før det er klar for å snakke om det som har hendt. Dette gjelder naturlig nok de eldste førskolebarna. Dyregrov (2006b) redegjør for at hvis barn utviser vanlige reaksjoner, både i barnehagen og hjemme, og forøvrig fungerer som han/hun pleier i lek med andre barn, er det som oftest ikke så stor grunn til uro. Vanligvis kommer reaksjonen gradvis til uttrykk, og barnet styrer selv tempoet.

For barn i førskolealder utgjør leken en signifikant del av deres liv. Dyregrov (2006b) belyser hvordan barn i etterkant av dødsfallet leker ut det som har skjedd og omstendighetene rundt hendelsen. Det er ikke uvanlig at barn leker begravelse, hvor de begraver insekter og lignende, tegner graver, kors eller annet som har med dødsfallet å gjøre. Slik lek og aktivitet bør man dermed tilrettelegge for da dette hjelper barn til å få en ytterligere forståelse av det som har skjedd og på den måten bearbeide tapet.

Foreldresamarbeid

Rammeplanen for barnehagens innhold og oppgaver (2006) vektlegger betydningen av samarbeid mellom barnehage og hjem for sammen å tilrettelegge *for gode utviklings- og aktivitetsmuligheter* for hvert enkelt barn. Rammeplanen (2006) nevner ikke direkte hvordan foreldresamarbeid *bør* være i forbindelse med tap i barns nære relasjoner, men den uttrykker på et generelt grunnlag blant annet at barnehagen skal bistå hjemmet i deres omsorgs- og oppdrager oppgaver, og at man sammen har et felles ansvar for å sikre barns trivsel og utvikling. Denne tenkning må kunne sies å være direkte anvendbar i forhold til tap i barns nære relasjoner. I forhold til kontakt med hjemmet belyser forskriften to begreper; henholdsvis *forståelse* og *samarbeid*. Forståelse går på at begge parter må respektere og anerkjenne den andre parts ansvar og oppgaver i forhold til barnet. Med samarbeid menes jevnlig kontakt mellom barnehage og hjem. Raundalen og Schultz (2006) påpeker at det ikke finnes en fast struktur eller en mal på hvordan et foreldresamarbeid i en krisesituasjon *bør* være, fordi innholdet i samarbeidet vil variere avhengig av de konkrete omstendigheter. Samtidig, i likhet med Rammeplanen (2006), vektlegger Raundalen og Schultz (2006) viktigheten av at partene lytter til hverandre og har et felles fokus; nemlig barnets trivsel og utvikling.

Oppsummering av teoretisk referanseramme og tidligere forskning

I dette kapitlet har jeg belyst ulike teorier og forskning som er relevante for temaet barn i sorg og min problemstilling: ”Hvordan møter barnehagepersonale barn som opplever dødsfall i nære relasjoner?”

I løpet av de siste 30 årene har forståelsen av og kunnskap om barn i sorg økt til dels betydelig. Barns forståelse av døden varierer, og er avhengig av det enkelte barnets kognitive utvikling, erfaringer og modenhet. Dyregrov (2006a) belyser hvordan barn har vansker med å forstå det abstrakte, fordi de har en konkret tenkning. De har

dermed vanskeligheter med å forstå døden som endelig og universell, men begynner i fire-seks års alderen å tilegne seg en viss forståelse av dette. Dyregrov (2006a) redegjør også for at barns manglende erfaring er en av grunnene til at barn ikke har en fullstendig forståelse av døden og hva den innebærer. Videre har jeg redegjort for barns tilknytning og risikofaktorer ved dødsfall i nære relasjoner. Derneft har jeg beskrevet barns ulike sorgreaksjoner. Det er ingen tvil om at barn sørger ved tap i nære relasjoner. *Hvordan* barn sørger, varierer derimot og ifølge Bugge (2008) avhenger det av barnets alder, personlighet og temperament. Samtidig er noen av barns vanligste sorgreaksjoner i tiden etter et dødsfall angst, sterke minner, søvnforstyrrelser, tristhet, lengsel og savn, sinne og oppmerksomhetskrevede atferd, skyld, bebreidelser og skam, og kroppslige plager. Bebreidelser og skam gjelder imidlertid mest for skolebarn (Dyregrov, 2006a). Barn har kort tristhetspenn og går således, i motsetning til voksne, mer ut og inn av sorgen. På bakgrunn av dette er barn sjelden trist lenge om gangen. Dyregrov (2006a) og Bugge (2003) belyser at barn i sorg kan få en forsterket atferd, og bli sintere og mer tverre enn vanlig. Videre har jeg pekt på kriser og traumer, da dødsfall i nære relasjoner defineres som en krise, og kan oppleves som traumatisk.

I forhold til en forebyggende tenkning beskriver jeg resiliens og mestringsteori som omhandler hvordan barn som til tross for å ha blitt usatt for kriser eller traumatiske hendelser i forbindelse med tap i nære relasjoner likevel får en tilfredsstillende utvikling. Videre har jeg redegjort for viktigheten av at barn deltar i syning og begravelse, samtidig som det er svært viktig at barn blir godt forberedt på hva de i den sammenheng vil oppleve.

I dette kapitlet har jeg også vist hvordan barnehagepersonale, så vel som foreldre, er viktige omsorgspersoner for barn, og spiller en viktig rolle i forhold til å forebygge psykososiale vansker hos barnet i ettertid. I forhold til hvordan barnehagen kan være en støttende arena for barn og deres familie som er i sorg vektlegger Dyregrov (2006b) og Raundalen og Schultz (2006) betydningen av å ha en beredskapsplan for å være mest mulig forberedt på hva man skal gjøre, og hvem som har ansvaret for hva

når det oppstår en krise. Dyregrov (2006a) belyser viktigheten av å møte barn som er i sorg med forståelse, åpenhet og ærlighet.

På bakgrunn av barns manglende forståelse for det abstrakte må man være konkret og unngå omskrivninger når man snakker med barn om døden. I møtet med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner bør man vurdere relasjonen den avdøde hadde til barnet, type dødsfall så vel som barnets kognitive utvikling, alder og modenhet.

Videre er det viktig å opprettholde rutiner slik som aktiviteter og lek da lek er en stor del av barns liv. Det er blant annet gjennom leken at barn får bearbeidet tapet, og kan få en ytterligere forståelse av døden ved at det for eksempel leker begravelse. Det er også gjennom samtale med trygge og åpne voksne at barn får en bedre forståelse av døden og får hjelp til å bearbeide tapet.

3.METODISK TILNÆRMING

I dette kapitlet redegjør jeg for den metodiske tilnærming jeg har valgt for min studie om barn i sorg.

Jeg begynner først kort med noen generelle betraktninger rundt forskning og forskerrollen. Deretter redegjør jeg i avsnitt 3.1 for valg av *forskningsmetode og design*, samt undersøkelsens vitenskapsteoretiske referanseramme.

I avsnitt 3.2 beskriver jeg utvalget, og i avsnitt 3.3 redegjør jeg for *utformingen av intervjuguiden*. Deretter belyser jeg *gjennomføringen av prøveintervjuet* (3.4), og *gjennomføringen av intervjuene* (3.5).

I avsnitt 3.6 redegjør jeg for *analysen og tolkningen av datamaterialet*; herunder *systematisering, kategorisering og tolkning* (3.6.1).

I avsnitt 3.7 vurderer jeg *undersøkelsens kvalitet* med utgangspunkt i *validitet* (3.7.1), *reliabilitet* (3.7.2) og *generalisering* (3.7.3). Avslutningsvis i avsnitt 3.8 belyser jeg *studiens etiske refleksjoner*.

Mål for forskning

Utgangspunktet for et forskningsarbeid er et spørsmål som det søkes svar på for å utvikle/ fremme ny kunnskap. Det ”*starter med en undring*” (Kleven, 2002, s. 15); slik er også tilfellet for mitt forskningsspørsmål. Min problemstilling er altså formulert som et spørsmål. *Hvordan møter barnehagepersonalet barn som opplever dødsfall i nære relasjoner?*

Kleven (2002) redegjør for at forskningens hensikt er å forsøke å besvare det reiste spørsmålet. For å utvikle ny kunnskap må forskeren: ”*Orienter seg inn i et uoversiktlig terreng for å oppdage, kartlegge og analysere med det utvetydige formålet å lære noe nytt – vinne innsikt.*” (Befring, 2002, s. 15).

Forskerrollen

For å fremme best mulig kvalitet i et forskningsarbeid må forskeren i tillegg være nysgjerrig, kreativ, ha gode kunnskaper om temaet som undersøkes og samtlige tilgjengelige metoder, slik at man velger den metoden som er *best egnet* for det aktuelle formålet. Videre må man arbeide både grundig og strukturert og være åpen, søkende, ærlig og fordomsfri underveis i forskningsprosessen. Endelig må man også være tydelig i forhold til fremstillingen, og arbeide ut fra etablerte forskningsetiske retningslinjer.

Forskningsmetode og design

Ifølge Skogen (2006) må metoden for datainnsamlingen være hensiktsmessig i forhold til hva som er *målet* for forskningen. Da målet for min forskning var å få innsikt i informantenes erfaringer og opplevelser fra arbeid med barn i sorg valgte jeg å anvende en kvalitativ tilnærming med intervju som metode. Ifølge Strauss og Corbin (1998) kjennetegnes kvalitativ forskning ved en metode der forskeren søker å utvikle forståelsen av fenomener knyttet til personer og situasjoner, samt å studere mennesker - deres tanker og erfaringer. Basert på mitt valg av en kvalitativ tilnærming der jeg søker å få kunnskap om hvordan barnehagepersonalet møter barn som opplever dødsfall i nære relasjoner, valgte jeg å anvende et kvalitativt semistrukturert intervju som forskningsmetode. Jeg valgte å benytte meg av den metoden for å innhente informantenes erfaringer og opplevelser fra å arbeide med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner, i tillegg til at jeg ville undersøke hva den enkelte la vekt på i sitt pedagogiske arbeid i forhold til disse barna.

Dalen (2004) skiller mellom åpne og mer strukturerte eller fokuserte intervjuer.

Målsettingen for et *åpent intervju* er at informantene skal snakke fritt med

utgangspunkt i et overordnet tema. I et mer strukturert intervju, ofte omtalt som *semistrukturert* eller et *halvstrukturert intervju* - slik som jeg valgte, benytter man seg av en intervjuguide som en rettesnor underveis i intervjusituasjonen. Intervjuguiden består av temaer og spørsmål som er utarbeidet av forskeren på forhånd for å belyse den aktuelle problemstilling. Samtidig er man ikke slavisk bundet til intervjuguiden, og står fritt til å legge føringer for at den som blir intervjuet kan snakke fritt. Ved å benytte et kvalitativt semistrukturert intervju som forskningsmetode får jeg muligheten til å få svar på det jeg lurer på, samtidig som at det er åpning for at informantene forteller fritt om sine subjektive erfaringer. Dette fører til at jeg får innsikt i informantenes subjektive opplevelser og erfaringer med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner (Dalen, 2004).

Den vitenskapsteoretiske referanserammen for oppgaven er *fenomenologi* og *hermeneutikk*.

Fenomenologi kommer fra det greske ordet *phainomenon* som betyr det som viser seg (og i vår kontekst) for bevisstheten som forstått. Logos betyr "lære", og *fenomenologi* blir dermed læren om det som viser seg, det erfarte (Wormnæs, 1993). Fenomenologi er en filosofisk tradisjon innenfor samfunnsvitenskapsteorien, og grunnleggeren regnes som Edmund Husserl. Han grunnla den filosofiske tradisjon på bakgrunn av sin kritikk mot den "objektivistiske illusjon" som går ut på at verden er uavhengig av observatøren; at bare vitenskapens begreper beskriver ting slik de er. Innenfor fenomenologien derimot tillegges menneskets egne erfaringer og opplevelser stor verdi, og står således helt sentralt (Dalen, 2004). Gjennom intervjuene har jeg forsøkt å få tak i informantenes subjektive opplevelser og erfaringer fra møte med barn i sorg. Fenomenologien tar utgangspunkt i nettopp dette - menneskets livsverden - hvor også språket blir brukt, og ser det som grunnlaget for å forstå menneskets handlinger.

Hermeneutikk betyr *læren om tolkning* (Dalen, 2004, s. 20) og ifølge Befring (2002) oppsto denne retningen som en motvekt til naturvitenskap og positivisme, og regnes

som basismetode i humanistiske fag. Innenfor hermeneutikken legges det vekt på forståelse og fortolkning, og man ser ikke på forskningen som en lineær prosess men et samspill mellom informant og forsker. Samspillet består av en vekselvirkning mellom helhet og del; mellom teori, metode, datamaterialet og forskerens analyse og tolkning. Dalen (2004) redegjør for det sentrale innenfor hermeneutikken som blant annet er å ”fokusere på et dypere meningsinnhold” ved sitatene ”enn det som umiddelbart oppfattes.” (s. 20). For å få til dette må man sette budskapet inn i en sammenheng eller helhet, fordi det er først i lys av sammenhengen eller helheten at man virkelig forstår det som sies. Denne vekselvirkningen kalles for den hermeneutiske sirkel/spiral, og gir en ytterligere forståelse av det man undersøker. Det er ikke et fast slutt punkt for hermeneutisk tolkning, men man må på et tidspunkt vurdere om man har kommet frem til en mest mulig riktig og korrekt tolkning som er fri for indre motsigelser (Dalen, 2004).

Utvalg

I utgangspunktet var utvalgs kriteriene for informantene at de skulle være utdannet førskolelærer, at de arbeidet som pedagogisk leder i en barnehage, og at de hadde erfaring med barn som har opplevd dødsfall i nære relasjoner fra barnehagen de jobbet i på intervju tidspunktet. Informantene jeg fikk til rådighet innfridde ikke alle kriteriene om å være utdannet førskolelærer, men de arbeidet alle som pedagogiske ledere, og hadde erfaring med barn som hadde opplevd dødsfall i nære relasjoner, og det var det som var viktigst i forhold til å kunne belyse min problemstilling. Dermed endret jeg utvalgs kriteriene til at de skulle arbeide som pedagogisk leder, og fra sin avdeling ha erfaring med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner.

Jeg valgte ”kun” å intervju tre personer av hensyn til undersøkelsens begrensning i forhold til tid. Samtidig var det viktig å sikre et tilstrekkelig antall for å kunne gi et godt nok grunnlag for analysen og tolkningen av datamaterialet (Dalen 2004).

Utvalget ble altså bestående av tre informanter, henholdsvis A, B og C. Jeg kom i kontakt med dem ved at jeg presenterte undersøkelsen for et tilfeldig utvalg

barnehagepersonale fra østlandsområdet på et kurs jeg deltok i, og ved å sende ut ca 100 e-poster til tilfeldige barnehager på østlandsområdet med forespørsel om å delta i min studie.

For å få innsikt i hvordan barnehagene møtte barna i forbindelse med dødsfall finner jeg det relevant kort å beskrive informantenes bakgrunn, og hvilke erfaringer de har med barn som har opplever dødsfall i nære relasjoner.

Den ene informanten (A) er utdannet førskolelærer, og har arbeidet som pedagogisk leder i 20 år. Hun har erfaring med forventede dødsfall; et barn på syv-åtte år som mistet faren sin på grunn av kreft. Videre har hun også erfaring med et barn i barnehagen som mistet sin kusine, og med en gutt på knapt fire år som mistet sin far på grunn av kreft sommeren før han skulle begynne i barnehagen til informanten. Det tok omlag seks uker fra faren fikk diagnosen til han døde. Det er det sistnevnte tilfellet jeg tar utgangspunkt i denne oppgaven. Informanten og resten av personalet i barnehagen har deltatt på flere kurs som omhandlet barn i sorg som følge av dødsfall. Kursene de har deltatt på har vært i regi av blant annet IKO (institutt for kirkelig opplæring) og lærerhøgskolen. Temaet har dermed blitt belyst fra ulike synsvinkler.

Den andre informanten (B) er utdannet spesialpedagog, og har arbeidet som pedagogisk leder i vel halvannet år. Hun har erfaring med en tre år gammel gutt som mistet sin far i en bilulykke. Da dette skjedde leste informanten og resten av personalet på avdelingen en håndbok som redegjør for barns forståelse av døden samt deres sorgreaksjoner. Vedkommende har også benyttet seg av veiledning fra styrer, som har lang erfaring fra barnehage.

Den tredje informanten (C) er ufaglært i den forstand at hun ikke har treårig pedagogisk høyskoleutdannelse. Hun har imidlertid fungert som pedagogisk leder på dispensasjon fra utdanningskrav siden høsten 2008 (jf. barnehageloven, § 18). Hun har arbeidet i barnehagen i omlag 15 år, og har erfaring med en jente på fire år som opplevde at faren hennes døde av kreft. Det tok ca åtte uker fra faren fikk diagnosen til han døde. Informanten har selv erfaring med dødsfall i nær relasjon i voksen alder.

Da personalet fikk beskjed om sykdommen meldte de seg på et kurs som omhandler temaet barn i sorg. Dette deltok de på i etterkant av dødsfallet.

Barnehagene som representeres er henholdsvis en menighetsbarnehage og to kommunale barnehager.

Utforming av intervjuguide

Når man anvender intervju som metode er det etablert praksis innen forskning å utarbeide en såkalt intervjuguide som et sentralt forskningsselement i hele prosessen; i mitt tilfelle aksentueres dette ytterligere ved at jeg har valgt å benytte fokusert eller semistrukturert intervju (Dalen, 2004). En intervjuguide skal innholde sentrale temaer og spørsmål for å belyse den aktuelle problemstillingen. For å lage en god intervjuguide med relevante temaer er det nødvendig med en klargjøring av problemstillingen og ha gode kunnskaper om metode og det man skal forske på (Dalen, 2004).

Jeg valgte å bygge opp temaene i intervjuguiden ut fra ”traktprinsippet”. Dette prinsippet går ut på å innlede og avslutte intervjuet med spørsmål som skal være minst mulig sensitive (Dalen, 2004). Jeg valgte dermed å legge spørsmålene som blant annet gikk på hvordan barnehagen kunne være en støttende arena, og hvilke utfordringer informantene møtte på, ganske langt ut i intervjuguiden.

Utfordringen med å lage intervjuguiden var å formulere spørsmål som ikke bare var dekkende, men også tilstrekkelig detaljerte i forhold til problemstillingen.

Det ble i den prosessen også viktig for meg å være klar over mitt eget ståsted som utdannet førskolelærer. Var jeg forutinntatt i forhold til hva barnehagepersonale bør gjøre i møte med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner? For ikke å stille ledende spørsmål eller påvirke informantens svar, var jeg i utformingen av spørsmålene bevisst på at jeg kun skulle undersøke hva barnehagepersonalet gjorde, og ikke i forkant tillate meg selv å reflektere for mye over hva jeg synes de burde ha

gjort. På begynnelsen av intervjuene understreket jeg overfor informantene at jeg var interessert i deres erfaringer, og i hva personalet gjorde og hvordan de møtte barnet i sorg. Under analyseprosessen var jeg også svært bevisst på at jeg ikke skulle vurdere det informantene gjorde som henholdsvis riktig eller galt, da mitt fokus var kun å undersøke hva barnehagene rent faktisk gjør.

Gjennomføringen av prøveintervjuet

Etter at intervjuguiden var ferdig utarbeidet og godkjent av veilederen min, hadde jeg et prøveintervju med en barnehagestyrer jeg kjenner fra før. Hun har arbeidet som styrer i ca 20 år, og har en faglig så vel som personlig interesse for temaet barn i sorg. Styreren mistet selv sin far som tolvåring. I tillegg hadde hun en god venninne som døde fjorten dager før datterens seks års dag. I styrerrollen har hun erfaring med dødsfall i barnehagen. Konkret gjaldt det en jente på fire år som mistet sin far på grunn av selvmord.

Før prøveintervjuet handlet jeg nye batterier til båndopptakeren, fordi batteriene i båndopptakeren hadde kort "levetid" igjen. Underveis i intervjusituasjonen la styreren merke til at båndopptakeren ikke lyste lenger. Det viste seg at batteriene var blitt utladet, og jeg måtte sette inn nye batterier. Det førte til at det styreren sa i perioden fra batteriene ikke lenger fungerte til hun la merke til at indikatoren ikke lenger lyste, ikke ble tatt opp. Denne opplevelsen fikk meg til å bli svært oppmerksom på at batteriene hadde lang nok levetid under de andre intervjuene.

Ved å teste ut intervjuguiden på forhånd fikk jeg mulighet til å øve meg på intervjurollen, og teste ut oppsettet av temaer og formuleringer av spørsmål som jeg hadde utarbeidet. Jeg fikk positive tilbakemeldinger fra styreren. På grunn av dette og at jeg selv opplevde at spørsmålene gav tilstrekkelige føringer for utfyllende svar, valgte jeg ikke å foreta noen endringer i intervjuguiden.

Gjennomføringen av intervjuene

Intervjuene ble gjennomført i begynnelsen av 2009. I forkant av intervjuene fikk informantene et informasjonsskriv (vedlegg 2) hvor det blant annet fremgikk at jeg ville benytte båndopptaker under intervjuet, men at informantene ville bli anonymisert i oppgaven. Intervjuene ble foretatt i barnehagen hvor informantene arbeider. Vi satt uforstyrret på lukkede rom. Jeg innledet intervjuene med kort å fortelle om hensikten med intervjuet og studiens vinkling. Jeg la innledningsvis vekt på å bruke noen minutter til å skape en god og ledig stemning. Ifølge Kvale (2001) er det intervjuerens oppgave å etablere en slik atmosfære at informanten opplever situasjonen som trygg, slik at de på en avslappet måte kan snakke om sine erfaringer og opplevelser. I selve intervjusituasjonen valgte jeg i ett tilfelle å sette meg skrått overfor/ved siden av informanten – i stedet for tvers over bordet, fordi det der og da fremstod som mest naturlig. Før intervjuene spurte jeg samtlige informanter om tillatelse til å benytte båndopptaker, og foretok en liten test for å forsikre meg om at båndopptakeren fungerte - herunder at jeg hadde innstilt på høyt nok lydvolym. Dette siste for å forsikre meg om best mulig lyd kvalitet på opptaket.

Jeg opplevde at jeg fikk god kontakt med informantene. Jeg var bevisst på mitt kroppsspråk for å formidle at jeg var genuint interessert i det de fortalte meg. Dalen (2004) redegjør for at et intervju ikke er et likeverdig forhold mellom de to parter, men et asymmetrisk forhold hvor intervjueren har en maktposisjon. Dette var jeg svært bevisst på under intervjusituasjonene. Jeg var opptatt av å formidle – så vel verbalt som ved kroppsspråk - at jeg ikke vurderte deres ulike svar på mine spørsmål som verken riktige eller gale, men utelukkende som verdifull informasjon for min studie.

For å sikre responsvalidering i undersøkelsen stilte jeg oppfølgingsspørsmål for å forsikre meg om at jeg hadde forstått det de sa riktig. I tillegg stilte jeg oppfølgingsspørsmål slik som: ”*Kan du fortelle meg mer om det?*” når jeg så behov for ytterligere og/eller mer utdypende svar. Jeg brukte intervjuguiden som en

rettesnor, men lot også informantene snakke fritt – men sørget alltid for å navigere tilbake til spørsmålene i intervjuguiden (Dalen, 2004).

Avslutningsvis spurte jeg hvordan de hadde opplevd intervjuet; om de hadde noen spørsmål eller noe de ønsket å tilføye. Jeg sikret meg også adgang til eventuelt å kunne kontakte dem i etterkant, hvis det skulle være noe jeg lurte på.

Etter hvert som jeg ble ferdig med intervjuene transkriberte jeg dem. Under transkriberingen la jeg merke til at jeg i intervjusituasjonene av og til var noe rask med å gå over til mitt neste spørsmål eller tema, i stedet for å la informantene få mer tid til å komme med supplerende kommentarer. Dette har nok sammenheng med at jeg ikke er en ”trent” forsker. Ifølge Dalen (2004) krever det erfaring å bli en dyktig intervjuer.

Analyse og tolkning av datamaterialet

Systematisering, kategorisering og tolkning

Analyseprosessen startet allerede under intervjusituasjonene når informantene fortalte om deres erfaringer og opplevelser. Jeg transkriberte lydopptakene og lyttet til båndene flere ganger for å forsikre meg om at transkripsjonen ble så korrekt som mulig. Dette førte til at jeg ble godt kjent med datamaterialet. Etter at jeg var ferdig med transkriberingen, begynte jeg med selve kodingen hvor jeg kategoriserte datamaterialet. Informantene fikk hver sin fargekode, noe som gjorde at det ble enklere for meg å ha kontroll på hvem som hadde sagt hva. Innenfor kvalitativ forskning kan datamaterialet kategoriseres og struktureres ut fra en teoribasert form, og dermed ut ifra temaene i intervjuguiden (*deduktivt*) eller ut ifra de temaene som kommer frem gjennom datamaterialet, slik som i grounded theory (*induktivt*). Jeg valgte en kombinasjon av induksjon og deduksjon som kalles *abduksjon*. Ved denne formen tar man i bruk de ferdigstilte temaene så vel som de nye temaene som kommer frem i datamaterialet (Dalen, 2004, Thagaard, 2002). I forhold til tolkningen av

datamaterialet valgte jeg å tolke data ut fra Kvaales (2001) tre tolkningskontekster; *selvforståelse*, *kritisk forståelse basert på sunn fornuft* og *teoretisk forståelse*.

I ”*selvforståelse*” søker forskeren i en fortettet form å formulere hva informantene mener med sine uttalelser og deres selvforståelse i forhold til egne uttalelser. Maxwell (1992) betegner disse uttalelsene som ”*experience near*”. Det er i denne prosessen man leter etter gode sitater som gir en beskrivelse av informantenes erfaringer og opplevelser (Dalen, 2004).

I forhold til ”*kritisk forståelse basert på sunn fornuft*” går man lenger enn å formulere de konkrete uttalelsene, men holder seg samtidig innenfor allmenn og fornuftig tolkning. Forståelsesrammen for selve tolkningene blir bredere, og man kan stille seg kritisk til uttalelsene eller selve informanten på bakgrunn av kunnskap og egen fortolkning. Uttalelsene hvor informanten kommer med egen fortolkning beskrives som ”*experience distant*” (Maxwell, 1992).

I den sistnevnte tolkningskonteksten ”*teoretisk forståelse*” tolkes datamaterialet ut fra relevant teori og en teoretisk referanseramme. Tolkningen går dermed lengre enn informantens selvforståelse og i forhold til sunn fornuft. På dette nivået er tolkningens gyldighet avhengig av at den teoretiske rammen gjelder for fenomenet som undersøkes, og at disse to samsvarer slik at tolkningen blir logisk i forhold til teorien (Kvale, 2001).

Vurdering av undersøkelsens kvalitet

For å vurdere kvaliteten til et forskningsarbeid står begrepene *validitet*, *reliabilitet* og *generalisering* sentralt (Kvale, 2001). Tidligere var disse mest relevant innenfor kvantitativ forskning. Noen hevder at reliabilitet ikke hører med under kvalitativ forskning da det er vanskelig for andre å vurdere påliteligheten ved etterprøving (Kvale, 2001, Dalen, 2004). Kvale (2001) fremstiller de tre kvalitetsvurderingene i forhold til kvalitativ forskning, og derfor har jeg valgt å bruke hans definisjoner i de

påfølgende avsnitt. Samtidig redegjør jeg for noen av Maxwells (1992) ulike typer validitet i avsnitt 3.7.1, som omhandler *validitet*.

Validitet

Begrepet validitet betyr *gyldighet*, og sier noe om i hvor høy grad undersøkelsen virker etter sin hensikt. Å validere går dermed ut på å kontrollere (Kvale, 2001). Innenfor kvalitativ forskning regnes troverdighet som det viktigste kvalitetskriteriet. Det går på om forskningen er utført på en tillitsvekkende måte (Thagaard, 2002). Videre kan graden av undersøkelsens validitet vurderes ut fra valg av forskningsdesignet (metode, utvalg og operasjonalisering av sentrale begreper) og analysen av datamaterialet - hvorvidt slutningene/tolkningene av data har rimelig høy grad av sikkerhet, slik at undersøkelsen måler det den skal måle (Lund 2002).

For å sikre høy grad av validitet i denne undersøkelsen har jeg blant vurdert mitt arbeid opp mot noen av Maxwells (1992) ulike typer av validitet: *Deskriptiv validitet*, *tolknings validitet* og *teoretisk validitet*.

Deskriptiv validitet

Deskriptiv validitet handler om å være så eksakt som mulig i forhold informantenes utsagn og så konkret som mulig, uten å tolke, beskrive selve prosessen og hendelsesforløpet i forskningsarbeidet. Ved transkripsjonen var jeg svært nøye med å skrive ned ordrett det informantene sa. Ifølge Maxwell (1992) kan sannsynligheten for å mistolke utsagn være stor, og det er derfor viktig å være troverdig under transkripsjonen for dermed å oppnå høyest mulig grad av validitet. Med dette som bakgrunn valgte jeg å spole tilbake flere ganger under transkripsjonen for å forsikre meg om at jeg hadde oppfattet informantenes utsagn riktig, slik at de ble formulert eksakt slik som informantene hadde uttalt dem. Etter endt transkripsjon lyttet jeg til lydbandet med teksten foran meg for om nødvendig å korrigere teksten slik at den ble identisk med opptaket.

Tolknings validitet

Tolkningsvaliditet handler om å kategorisere datamaterialet. Under analyseprosessen tolket jeg datamaterialet ved å kategorisere det ut ifra temaene som ble dannet på bakgrunn av informantenes utsagn, og i forhold til temaene som var i intervjuguiden. Dette er første del av tolkningsprosessen hvor man kun tar utgangspunkt i informantenes utsagn og de konkrete begrepene som informantene uttaler. Geertz, (1973) referert i Maxwell (1992) omtaler denne som delen som ”*experience near*”.

Teoretisk validitet

I denne delen av analyseprosessen løfter man datamaterialet fra ”*experience near*” til ”*experience distant*” (Dalen, 2004). I forhold til teoretisk validitet bruker Geertz (1973) referert i Dalen (2004) begrepet ”*experience distant*”, også omtalt som ”*thick descriptions*” eller ”tykke beskrivelser”. På dette stadiet tar man også i bruk informantenes tolkninger og opplevelser så vel som begreper. I hvilken grad jeg har klart å vurdere analysen av datamaterialet opp mot tidligere forskning og relevant teori, påvirker graden av den teoretiske validitet i denne undersøkelsen. I min studie har jeg i arbeidet med å sikre den teoretiske validitet hensyntatt relevant teori og forskning i forhold til hva som kom fram av datamaterialet.

Reliabilitet

Reliabilitet handler om hvor pålitelig funnene er, noe som i stor grad vil være styrt av hvor nøyaktig man har vært. Intervjuerens kroppsspråk og spørsmålenes formulering vil etter omstendighetene kunne influere på forskningens reliabilitet (Thagaard, 2002). Under utarbeidingen av intervjuguiden var jeg derfor bevisst på at ledende spørsmål kunne påvirke svarene, og jeg søkte derfor i størst mulig grad å formulere ”åpne” spørsmål. Samtidig var jeg oppmerksom på å stille informantene oppfølgingsspørsmål når jeg ønsket å få et mer utdypende svar (jf. kap. 3.5). Jeg var også oppmerksom på å stille oppklarende spørsmål for å forsikre meg om at jeg hadde forstått informantene riktig (respondentvalidiering) (jf. kap. 3.5). Jeg var videre kontinuerlig oppmerksom på mitt kroppsspråk.

Jeg benyttet meg av lydbånd under intervjuene. Jeg transkriberte intervjuene så fort som mulig etter intervjusituasjonene mens intervjuet fortsatt var friskt i minne. Lydbåndet hadde en god kvalitet og jeg vektla betydningen av å være nøye under transkriberingen (jf. kap. 3.6.1). Dette for å høyne datamaterialets kvalitet i erkjennelse av at min *nøyaktighet* ville påvirke forskningens reliabilitet. En annen styrke for forskningens reliabilitet er at jeg selv har utført intervjuene, transkriberingen og analysen. Dette har ført til at jeg har fått inngående kjennskap til datamaterialet.

Innenfor kvalitativ forskning er det viktig å være bevisst på egen forskerrolle da undersøkelsens funn ifølge Kvale (2001) vil avhenge av forskerens kunnskaper, følsomhet og empati.

Generalisering

I motsetning til kvantitativ forskning blir det ved kvalitativ forskning vanskelig å generalisere funn fra én undersøkelse til populasjon, da utvalget blir for snevert. Innenfor kvalitativ forskning handler dermed generalisering om graden av overføringsverdi; i hvilken utstrekning man kan overføre forskningens funn til andre lignende situasjoner. Kvale (2001) redegjør for *analytisk generalisering* som tar utgangspunkt i at det er leseren av undersøkelsen som må vurdere hvorvidt funnene kan brukes som en rettleiding; eventuelt overføres til lignende situasjoner. Dette vurderes ut fra en analyse i forhold til likhetene og forskjellene mellom situasjonen i undersøkelsen og den aktuelle lignende situasjon (Kvale, 2001). For å kunne vurdere en overføringsverdi i forhold til lignende situasjoner forutsettes det at undersøkelsen redegjør for *tykke beskrivelser* som handler om at undersøkelsen gir tilstrekkelig og relevant informasjon til at leseren får et tilstrekkelig godt grunnlag å vurdere ut fra (Andenæs, 2000, Dalen 2004). I tillegg er det også nødvendig at forskeren gir en logisk begrunnelse for sine funn og konklusjoner for at de skal kunne generaliseres (Andenæs, 2000). I forhold til generalisering av min studie belyser jeg undersøkelsens funn opp mot relevant teori. Som jeg skal komme tilbake til fant jeg at funnene

samstemte så vidt bra med relevant teori og tidligere forskning, at de må kunne antas å ha relativ stor overføringsverdi i forhold til annet barnehagepersonell som møter barn i sorg.

Etiske refleksjoner

Underveis i forskningsprosessen var jeg hele tiden opptatt av å ivareta informantene og deres anonymitet. Kvale (2001) redegjør for at det etiske aspektet skal gjennomsyre forskerens arbeid slik: ”*Etiske avgjørelser hører ikke med til noen enkelt del av intervjuundersøkelsen, men må foretas gjennom hele forskningsprosessen.*” (s. 65).

Kvale (2001) redegjør i denne forbindelse for etiske sider ved de følgende syv forskningsstadiene: 1) *Tematisering*, 2) *Planlegging*, 3) *Intervjusituasjonen*, 4) *Transkribering*, 5) *Analysering*, 6) *Verifisering*, og 7) *Rapportering*.

Tematisering: Ifølge Kvale (2001) bør ikke formålet med en undersøkelse ”kun” være på grunn av ”*den vitenskapelige verdi av den kunnskap som søkes*” (s. 67), men også på grunn av ønsket om å bedre menneskets situasjon. Mitt utgangspunkt for valg av tema var å tilegne meg ytterligere kunnskap til bruk i fremtidig arbeid i forhold til å kunne være en best mulig støtte for barn som opplever tap, og på den måten bidra til å redusere risikoen for at barn utvikler psykososiale vansker.

Planlegging: I tillegg til innledningsvis å sikre informantenes samtykke til å delta, er det viktig å sikre konfidensialitet og vurdere hvilke konsekvenser deltakelsen kan få for informantene (Kvale, 2001). I min studie, etter å ha fått informantenes samtykke til å delta, forsikret jeg dem om at de ville bli fullstendig anonymisert, slik at ingen vil få kjennskap til deres identitet og barnehagene de representerer. Min vurdering var for øvrig at deres deltakelse ikke ville medføre noen negative konsekvenser for dem.

Intervjusituasjonen: Kvale (2001) redegjør for at forskeren må klarlegge for informantene at alt vil bli anonymisert, og man må vurdere hvordan

intervjusituasjonen påvirker informantene i forhold til stress, endret selvbilde og lignende. Ved starten av intervjuet minnet jeg informantene om at jeg ville anonymisere alt som kom frem i intervjuet i forhold til navn, sted osv. Jeg var også oppmerksom på at det var et forskningsintervju, og ikke et terapeutisk intervju. Kvale (2001) peker på at forskeren må være oppmerksom på dette grensesnittet. Jeg var videre bevisst å formidle at jeg var genuint interessert i det de fortalte, og at hensikten med mine spørsmål ikke var å vurdere om svarene var riktige eller gale, men at selve informasjonen de gav i seg selv var fullverdige svar som ønskede og nødvendige input for min studie. Det viktige for meg var således deres erfaringer, og hvordan de konkret hadde forholdt seg til barn som hadde opplevd tap i nære relasjoner. Jeg opplevde gjennom informantenes kroppsspråk at de var komfortable i intervjusituasjonen. Dette fikk jeg også verbalt bekreftet avslutningsvis i intervjuene.

Transkribering: Under transkriberingen aktualiseres ”spørsmålet om hva det vil si å foreta en lojal, skriftlig transkripsjon av intervjupersonens muntlige uttalelser” (Kvale, 2001, s. 67) samtidig som anonymisering igjen er svært viktig. Det førstnevnte handler om å være tro mot datamaterialet, og å være så nøyaktig og korrekt som mulig slik at informantens uttalelser blir fremstilt og forstått slik som de var ment. Dette var jeg kontinuerlig oppmerksom på under transkriberingen, og jeg lyttet derfor til båndene flere ganger for å forsikre meg om at jeg skrev ned nøyaktig det som var blitt sagt (jf. kap. 3.6.1).

Analysering: Det etiske aspektet ved analyseringen omhandler vurderingene av graden av kritikk i forhold til datamaterialet, og hvorvidt informantene skal være med på å bestemme tolkningen av deres uttalelser (Kvale, 2001). I forhold til analyseringen opplevde jeg at det var til hjelp at jeg gjorde et så grundig arbeid med transkriberingen. Jeg valgte ikke å inkludere informantene i tolkningen av deres uttalelser. Imidlertid stilte jeg i ettertid informantene noen oppfølgingsspørsmål for å få utdypende informasjon, blant annet i forhold til bakgrunn for konkrete valg de hadde gjort. Ved å få denne ekstra informasjonen opplevde jeg at jeg fikk en bedre

forståelse, hvilket i sin tur som igjen gav grunnlaget for en mer presis tolkning fra min side.

Verifisering: Verifisering handler om at forskeren har et etisk ansvar for å forsikre seg om at man rapporterer kunnskap som er så sikker som mulig (Kvale, 2001), og at den teorien man har kommet frem til samsvarer med funnene i undersøkelsen (Egidus, 2003).

Rapportering: I rapporteringen må også konfidensialitetsprinsippet ivaretas, og man må være kritisk i forhold til at rapporteringen blir anonymisert i en så høy grad at det ikke er mulig å søke seg frem til informantenes identitet og arbeidsplass. Videre må man også vurdere hvilke konsekvenser rapporteringen kan ha for informantene og deres arbeidsplass. I forhold til anonymiseringen benevner jeg informantene som A, B og C. Videre er jeg svært oppmerksom på ikke å gjengi forhold som kan peke tilbake på informantene. I forhold til konsekvenser vurderte jeg det slik at denne oppgaven ikke vil medføre negative, men snarere positive konsekvenser for informantene og deres arbeidsplass. Dette som følge av mitt fokus på å ivareta informantene i rapporteringen, og ikke minst fordi samtlige informanter hadde gode refleksjoner som viser at de var opptatt av å støtte og være tilstede for barna.

4.PRESENTASJON OG DRØFTING AV DATA

I dette kapittelet skal jeg presentere data og drøfte resultatene som svarer på problemstillingen i min studie. Min hovedproblemstilling var: *"Hvordan møter barnehagepersonale barn som opplever dødsfall i nære relasjoner?"* For å svare på denne problemstilling valgte jeg følgende to delproblemstillinger:

1. Hvordan møter barnehagepersonalet barns reaksjoner i forbindelse med dødsfall i nære relasjoner?
2. Hva vektlegger barnehagen som viktig i møte med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner?

Ved analysen av datamaterialet og for å gi et så dekkende svar som mulig på oppgavens problemstillinger, ble det naturlig å framstille data under følgende hovedkategorier:

- Barnas sorgreaksjoner
- Personalets møte med barnas sorgreaksjoner
- Personalets egne reaksjoner
- Personalet i møte med barna i tiden etter dødsfallet
- Samarbeid med hjemmet
- Beredskapsplan
- Personalets oppmøte og rolle i begravelsen

Temaene *barnas sorgreaksjoner*, *samarbeid med hjemmet* og *beredskapsplan* hadde jeg opprinnelig utarbeidet i intervjuguiden, mens *personalets møte med barnas sorgreaksjoner*, *personalet i direkte møte med barnet* og *personalets oppmøte og rolle i begravelsen* er temaer som ble dannet under analysen av datamaterialet. Mens de tre første temaene vil besvare første delproblemstilling, vil de fire siste besvare den andre delproblemstillingen.

4.1 Hvordan møter barnehagepersonalet barns sorgreaksjoner i forbindelse med dødsfallet?

I dette avsnittet vil jeg svare på den første delproblemstilling, og vil fremstille den delen av datamaterialet som omhandler barnas sorgreaksjoner; hvordan personalet møtte disse sorgreaksjonene og personalets egne reaksjoner i forbindelse med dødsfallet. Dette gjelder både tiden før og etter dødsfallet. Jeg vil avslutningsvis gjøre en samlet oppsummering hvor jeg svarer på delproblemstillingen, og drøfter sentrale funn opp mot relevant teori og forskning.

4.1.2 Barnas sorgreaksjoner

Det kom fram av intervjuene at informantene hadde observert ulike reaksjoner hos barna, samtidig som det også var noen likhetstrekk ved barnas reaksjoner.

Reaksjonene informantene redegjorde for viste at barna uttrykte sorg ved at de i lek og samhandling med andre barn uttrykte reaksjoner som sinne og frustrasjon. De viste endringer i sin væremåte og uttrykte engstelse og tristhet. Personalet oppfattet også oppmerksomhetskrevende atferd.

Informant B fortalte at i den første tiden etter dødsfallet viste gutten vanlig atferd, men begynte etter en stund å vise synlige reaksjoner som sinne og frustrasjon i form av at han slo og tristhet i form av at han gråt mer enn det var blitt observert tidligere. B uttrykte seg slik:

”Og etter hvert så vi at han ble lettere frustrert og sint. Så at det etter hvert begynte å komme sånn reaksjon, så at han forandret seg liksom og ble mer lei seg. Det kom sånn gradvis etter to-tre uker og så forsterket det seg gradvis. Det var ikke sånn brått, men det kom gradvis mer og mer. Og når det skjedde noe så ble han mer lei seg enn vanlig, og hvis det var en krangel med vennene så begynte han å gråte og det pleide han ikke før. Han taklet det bedre før, og etter hvert så vi også at han begynte å slå når han ble frustrert. Altså det var vanlige situasjoner, sånne konfliktsituasjoner men han avreagerte mer enn før.”

Ca 8-9 måneder etter dødsfallet opplevde de at gutten ble mer lik seg selv igjen, viste normal atferd slik som han hadde vist før og umiddelbart etter dødsfallet. B uttrykker

seg slik: *”Da avtok det sinnet og frustrasjonen mer og han ble mer lett til sinns igjen”*. Om lag et år etter dødsfallet begynte gutten i en sorggruppe for barn som har opplevd å miste en av sine foreldre. Etter at han begynte i den sorggruppen har personalet tidvis observert noen antatte sorgreaksjoner hos gutten. B uttrykte seg slik:

”Nå har han begynt på sorggruppe, og da har det kommet litt reaksjoner igjen og hvor jeg kan se at det har vært litt mer frustrasjon og litt mer at han har reagert med å slå eller dytte. Ikke så mye at det er problematisk atferd, men at det er mer for han enn før.”

Hun sa videre: *”Men han fungerer veldig godt, og er stort sett glad og fornøyd og har det bra.”*

Informantene A og C fortalte at barna viste atferd hvor de ønsket å være nær personalet. Sorgreaksjonen angst kan hos barn ofte vise seg ved at de blir ”klengete”. Informant A uttrykte seg slik: *”Jeg husker han trengte veldig veldig veldig mye fysisk nærhet. Da hadde han mye sånn klatre-kose lek med sivilarbeideren, men også med søsknene sine”*. Gutten viste også en økende tendens til innagerende i forhold til hva han tidligere hadde vist. Det kan ha vært uttrykk for sorgreaksjonen *tristhet*, som kan utvises i form av at man blir mer stille og tilbaketrukket. A forklarte det slik:

”Altså, du kan si at de litt sære ”jeg-vil-ha-det-på-min-måte” ”Jeg-lukker-meg- inni-meg-selv” reaksjonene som han på en måte..som er litt han. De ble bare forsterket. Han ble enda mer alle de tingene.”

Informant C fortalte om hvordan barnet hadde en ca tre ukers periode- mens far var syk - hvor hun kun ville være nær personalet, og ikke leke med de andre barna. C forklarte det slik:

”Det vi merket i barnehagen var at hun var lei seg og gråt en periode hvor hun satt mye på fanget.. Det var mens han var syk og det var vel kanskje litt sånn mest i starten, altså da han lå på sykehuset. Når han var hjemme var han sliten. Hun følte seg litt avvist fra far da, følte at.. ja.. at det ikke var pappaen hennes lenger da på en måte for han orket ikke noe, han orket ikke å være den pappaen som han var fra før, og det ble nok en sorg for henne sånn med en gang.”

Ovennevnt beskrivelse kan tyde på at jenta, i den perioden, viste sorgreaksjonene *angst* og *tristhet*.

Etter hvert avtok disse sorgreaksjonene, og jenta begynte å leke med de andre igjen. I tiden etter dødsfallet beskriver informant C jenta som blid, og at hun viste vanlig atferd slik:

”Men det som har skjedd med (navnet på barnet) er at hun leker helt normalt i barnehagen da. Ikke hatt noen reaksjoner her i barnehagen i det hele tatt, og hun er så.. hun har det så bra nå og jeg ser at hun leker masse. God lek og veldig blid og fornøyd.”

Samtidig observerte personalet at jenta kan være *litt tverr og vrang* nesten hver dag når mor henter henne i barnehagen om ettermiddagen. Informant C uttrykte seg på følgende måte:

”Det kan for eksempel bare være sånn tull at hun ikke vil ha på seg lue eller ha på seg refleksvesten når det er mørkt, ikke sant, og når hun skal bli dratt på akebrett. Det er sånne ting.. Men hun er en liten engel her i barnehagen da.”

En vanlig sorgreaksjon hos barn er *søvnforstyrrelser*. Ingen av informantene nevner dette direkte, men informant C nevner dette indirekte i følgende utsagn:

”Det virker som.. ja, hun tar det nok mer ut hjemme tenker jeg i forhold til mor enn hva hun har gjort her i barnehagen, for sånn som jeg pratet med henne for litt siden, så spurte jeg henne om hvordan det gikk og om hun hadde det fint i barnehagen og sånn, og da kom det automatisk fram at hun lå og tenkte på pappa om kvelden.”

Som det kommer fram av undersøkelsen varierte sorgreaksjonene til barna, samtidig som det også var likhetstrekk. Fellestrekene var at to av informantene observerte at barnas normalreaksjoner ble forsterket. Det var også to av informantene som opplevde at barna viste mer oppmerksomhetskrevenne atferd. Forskjellen var derimot at det var en informant som gav uttrykk for at barnet gråt både ofte og lenge; det var ikke en erfaring som de to andre informantene delte.

4.1.3 Personalets møte med barnas sorgreaksjoner

Undersøkelsen viser at personalet i barnehagen hvor informant A arbeider ordnet det slik at en ung mann, som kjente familien til barnet i sorg fra før, begynte som sivilarbeider i barnehagen samtidig med gutten, slik at han kunne være ekstra tilstede

for gutten - noe han også var. På spørsmål om hvordan informant A syntes den første uken for gutten i barnehagen hadde gått, svarte informanten slik:

”Da hadde han jo heldigvis han sivilarbeideren da som hadde kjent han hele året før så vi konsentrerte det egentlig veldig om at de bare fikk.. de var egentlig sammen det meste på en måte.. Han kjente raseriet hans, han kjente.. altså han kjente hans luner da bedre enn oss så det var en kjempe ressurs.”

Det kom fram av intervjuene at alle informantene var opptatt av å vise forståelse, og å være tilstede for barnet i sorg. Informant A sa videre:

”Jeg kjente han også. Jeg også visste..for han er en sånn liten nøtt, han har en sterk vilje. Så du skulle vite hvordan du fikk han ut fram fra under bordet hvis han krabbet under bordet og ble der fordi det var noe han ikke ville, så skulle du kunne de riktige knappene.. Så fikk han (navnet på barnet) faktisk lov til å bruke tid på, altså han brukte den tiden han trengte. Av og til måtte vi gjøre kort prosess og si at nå må vi gjøre det sånn og sånn, men ellers bare lot vi han få lov til å bruke tempoet sitt til å komme seg ut av det selv. Viste at vi var der, men han måtte få gjøre det i tempoet sitt.”

Informant B og C bekreftet følelsene til barna. I barnehagen hvor C arbeider møtte de blant annet barnets følelser slik: *”Hun fikk sitte mye på fanget, hun satt veldig mye på fanget vårt. Så pratet vi litt med henne og sa: Vi skjønner at du er lei deg nå, det må du bare få lov til.”*

Informant B var også opptatt av å bekrefte guttens følelser slik: *”Vi var veldig årvåkne på å skulle møte følelsene hans, og snakke om hvordan han følte det i en konflikt med andre barn og bekrefte følelser, bekrefte følelser, bekrefte følelser.”*

Da jenta i barnehagen til informant C reagerte med tristhet i form av at hun gråt og ikke lekte, forklarte personalet de andre barna at faren til jenta var veldig syk, og de derfor måtte være ekstra gode og snille mot henne. Etter hvert jobbet de også med å få henne over i lek. Selv om jenta etter hvert begynte å vise vanlig atferd i barnehagen, især i tiden etter dødsfallet, vektla personalet jevnlig å samtale med henne. Informant C uttrykte det slik:

”Vi følger med henne, vi merker fort om hun har en dårlig dag, også prate litt med henne og passe på henne. Mm, rett og slett bare prate sammen og (navnet

på barnet) og jeg er gode på det. Hun er en veldig åpen jente så ja, vi er gode på det.”

Det kom fram av intervjuet at informant C og personalet jevnlig samtalte med jenta i tiden som fulgte, før og etter begravelsen, både om hennes far, savn, om å vise følelser som å gråte når man er lei seg samt om det å dø, og hva som skjer med kroppen da. Informant C uttrykte seg blant annet slik: *”For det var jo naturlig å prate om det noen dager etterpå. Man lukket ikke igjen bare lokket og later som ingenting.”*

Informant B fortalte også at hun begynte å skrive en dagbok i forbindelse med dødsfallet. Da jeg i etterkant av intervjuet spurte hvordan hun kom fram til at hun skulle skrive en dagbok fra den tiden, og hva som var hensikten med den, svarte informanten følgende:

”Dagboken ble til fordi vi ville beskrive barnets reaksjoner i barnehagen med tanke på videre bearbeidelse av sorgen og det som skjedde. Etter hvert som barnet blir eldre vil det bli i stand til å forstå mer, og gamle spørsmål vil stilles på ny. Etter hvert vil han selv glemme mye av hva som skjedde, og hvordan han hadde det, hva han sa osv. Vi ønsket at han i hvert fall har muligheten til, sammen med sin mor, å snakke sammen om det som skjedde når han stiller spørsmål senere om sine reaksjoner. Mor ble også anbefalt å skrive dagbok om barnets reaksjoner, men har ikke hatt overskudd. Dermed ble barnehagens dagbok ekstra verdifull. Det kan være godt for barnet i ettertid å vite at han husket sin far, snakket om han, og savnet han. Det kan være godt også som ungdom og voksen, bare å vite noe om det som er glemte.”

Både informant B og C vektla balansegangen mellom å møte barna, ved blant annet å bekrefte deres følelser, samtidig som at alle informantene var opptatt av ikke å overfokusere på dødsfallet, men var opptatt av å opprettholde hverdagens rutiner, slik at hverdagen skulle bli så normal som mulig for barnet i sorg.

I forhold til informantenes møte med barnas sorgreaksjoner kom det fram av intervjuene at alle informantene var opptatt av å vise forståelse og å være tilstede for barna. Informant B og C vektla å bekrefte barnas følelser, og alle informantene var opptatt av å møte barnas sorgreaksjoner med forståelse og en anerkjennende holdning. Informant B begynte å skrive en dagbok i forbindelse med dødsfallet for blant annet å

nedtegne hvilke reaksjoner barnet gav uttrykk for i forhold til videre bearbeiding av sorgen.

4.1.4 Personalets egne reaksjoner

I dette avsnittet vil jeg presentere de reaksjoner informantene hadde i forbindelse med dødsfallet, og de ulike refleksjoner de gjorde seg i forhold til å vise synlige reaksjoner når de var på jobb. Det kom fram av undersøkelsen at alle informantene hadde reaksjoner i forbindelse med dødsfallene. Informant B sa følgende:

”Og det er klart, vi hadde jo en sorgreaksjon vi også, hver vår på vårt vis. Og jeg merket hvordan jeg tenkte mye på det og hadde det med meg hjem og hadde det i tankene og hvordan man kan relatere det til: ”Å tenk om det hadde skjedd meg” og.. jeg kan jo bare snakke for meg selv, men jeg bar det jo med meg, og følte meg også veldig berørt for dette var jo en mann som jeg hadde sett nesten daglig i hente og leveringssituasjoner, og det at jeg er så nær barnet ikke sant, ser barnet hver dag.”

Informant B fortalte videre at den første dagen på jobb da de ble informert om dødsfallet, hadde deler av personalet et møte hvor de kunne snakke om det som hadde skjedd og få utløp for reaksjoner. Hun sa det slik:

”Så alle vi syv voksne som hørte til det satt og hadde et møte hvor vi kunne reagere litt og snakket litt om hva vi tenkte og følte og.. Og det var veldig fint å ha det møtet hvor vi kunne avreagere litt og gråte litt de som trengte det og.. snakke om det.”

B og C fortalte at de hadde reaksjoner som tristhet. Disse kom til uttrykk gjennom gråt. B gråt på jobb den første dagen da hun fikk beskjeden om dødsfallet. Siden gråt hun når hun var hjemme hos seg selv. B uttrykte seg slik:

”Ja, jeg gråt mye, men det var mest hjemme. Altså jeg gråt ikke på jobb. Den første dagen, da gråt jeg. Ja, også når jeg snakket med mor for eksempel og fortalte så ble jeg jo helt rød og blank i øynene og.. Men jeg følte også at jeg ikke kan la meg slippe helt for jeg må også være profesjonell.. Så på den ene siden har jeg lyst til å grine skikkelig ikke sant, men nei nå er jeg på jobb og jeg skal være pedagogen.”

I forhold til informant B og styreren sine reaksjoner i begravelsen til guttens far, sa hun videre:

”Det var veldig godt å være der og vanskelig også for vi kunne jo ikke knekke sammen og grine i tilfelle vi måtte ta oss av (navnet på barnet). Så vi prøvde hele tiden å være de personene som han var vant til at vi var.”

Informant C gråt i minnestunden de hadde i barnehagen, og i begravelsen til den avdøde. Hun sa følgende: *”Og så var vi begravelsen, da. Hun (navnet på assistenten) og jeg da, som er assistenten min. Det var grusomt. Ja, det var trist altså.. Og det var så mange fine taler, og tårene rant.”*

C uttrykte videre at de viste åpenhet rundt det å gråte slik: *”Jada, vi gråter en skvett (ler litt) Ingen som har vondt av å se det.”*

Informant A ble på et tidspunkt under intervjuet blank i øynene etter at hun hadde sagt følgende: *”Kjenner at når jeg snakker om det nå så blir jeg liksom.. ja....”*

Alle informantene gav uttrykk for at de hadde sorgreaksjoner i forbindelse med dødsfallet, om enn ikke i lik grad. Informant B valgte, når man ser bort fra da hun mottok beskjeden om dødsfallet, ikke å vise synlige sorgreaksjoner ut fra den betraktning at hun i den forbindelse ikke var privat person, men hadde en profesjonell rolle å fylle. Informant C viste synlige sorgreaksjoner i forbindelse med minnestunden og i begravelsen. Informant A gav på et tidspunkt under intervjusituasjonen uttrykk for tristhet da hun redegjorde for sin erfaring i forhold til gutten.

4.1.5 Samlet oppsummerende drøfting av første delproblemstilling

Jenta viste reaksjoner som kan tilsvare sorgreaksjonene *angst* og *tristhet* under hennes fars sykdomsperiode. I dette tilfellet var det tydeligere for personalet at hennes reaksjoner oppstod fordi hun sørget over sin far som var alvorlig syk. Etter selve dødsfallet derimot viste hun ikke synlige tegn på tilsvarende sorgreaksjoner. I guttenes tilfelle derimot beskriver to av informantene at barnas reaksjoner og atferd tilsynelatende ikke virket som sorgreaksjoner på tapet, men normalreaksjonene deres

forsterket seg, og kom blant annet til uttrykk ved konflikter. Samtidig viste den ene gutten uttrykk for ”klengete” atferd - noe jeg ikke tolker som en forsterket normalreaksjon fordi ifølge Dyregrov (2006a) kan dette være uttrykk for sorgreaksjonene *angst og tristhet*. Frustrasjon er også uttrykk for en naturlig reaksjon i en vanskelig situasjon, og kan tilsvare fortvilelse i sorgen. Dette var noe den ene informanten observerte ved den ene gutten. Ifølge Bugge (2003) er det vanlig at barns normalreaksjoner blir forsterket i sorg, og at de uttrykker sterkere reaksjoner enn de tidligere har gjort. Jewett (1984) redegjør for at barn som er i vanskeligheter som oftest reagerer på to ulike måter: De gir ikke uttrykk for sinne eller sorg i situasjoner hvor de fleste andre barn på deres alder ville gjort det, eller de gir *oftere* uttrykk for sinne eller sorg i situasjoner hvor andre jevnaldrende barn ikke hadde blitt like oppskaket. Ifølge Dyregrov (2006a) er det mange barn som blir tverre og mer sint enn vanlig når de er i sorg. Dette var noe den ene informanten observerte i noen grad hos jenta når hun ble hentet i barnehagen av sin mor. En annen informant observerte dette hos den ene gutten.

I barnehagen hvor jenta uttrykte tristhet og ønsket å sitte på mye på fanget, var personalet opptatt av å være fysisk tilstede for henne. Hun fikk sitte på fanget deres, og de bekreftet hennes følelser. Etter hvert vektla de også å få henne over i lek og jobbet med dette. Andersson (1995) og Dyregrov (2006a) peker på at det er viktig og naturlig for barn å være i lek, selv etter å ha opplevd dødsfall i en nær relasjon. Werner og Smith (1992) referert i Borge (2003) vektlegger også betydningen av sosiale relasjoner i forhold til utvikling av resiliens. Barn har kortere tristhetspenn enn voksne og ”tar pauser” fra sorgen (jf kap. 2.3). De er dermed ikke i den intense sorgen over lengre tid, men går mer ut og inn av den enn hva som er tilfellet hos voksne (Edvardson, 1995, Bugge, 2008).

I forhold til personalets reaksjoner på dødsfallet redegjør Andersson (1995) for at det kan være tøft for barnehagepersonalet å se at barn sørger over sitt tap. Man blir minnet om hvor skjørt livet er, og at hvem som helst når som helst kan oppleve å miste en nær relasjon (Andersson, 1995). Ifølge Andersson (1995) skal man ikke være

redd for å vise barna at man selv sørger, fordi det kan bidra til at barnet ikke føler seg alene i sin sorg. Dyregrov (2006a) peker også på at det er vanlig at barnehagepersonale reagerer i forbindelse med et dødsfall. Samtidig vil også reaksjonene variere i karakter og omfang, da man er forskjellig og har ulik så vel profesjonell som personlig erfaring med dødsfall. Dyregrov (2006a) poengterer viktigheten av å sette egne følelser til side for å være tilstede for barna samtidig som man er seg bevisst egne reaksjoner og behov. I forhold til det siste vektlegger Dyregrov (2006a) betydningen av å samtale med en kollega eller med den personalgruppen som dødsfallet berører, slik at man blant annet kan prate ut om sine reaksjoner og inntrykk. Dette gjorde de i den ene barnehagen, og det ble opplevd som svært positivt.

4.2 Hva vektlegger barnehagen som viktig i møte med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner?

I dette avsnittet vil jeg svare på ovennevnte delproblemstilling ved at jeg presenterer det som kom fram av datamaterialet i forhold til denne. Underkategoriene som jeg vil belyse for å svare på denne delproblemstilling er 1) Personalet i møte med barna i tiden etter dødsfallet, 2) Samarbeid med hjemmet, 3) Beredskapsplan og 4) Personalets oppmøte og rolle i begravelsen. Punkt 1) omhandler naturligvis tiden *etter* dødsfallet, punkt 2) omhandler tiden både *før* og *etter* dødsfallet, punkt 3) omhandler tiden *før* dødsfallet og punkt 4) omhandler tiden *etter* dødsfallet.

I likhet med den første delproblemstillingen vil jeg også i dette avsnittet avslutningsvis gi en samlet oppsummering hvor jeg svarer på den aktuelle delproblemstillingen, og drøfter sentrale funn opp mot relevant teori og forskning.

4.2.1 Personalet i møte med barnet i tiden etter dødsfallet

Ved presentasjon av datamaterialet i forhold til hva informantene gjorde i møtet med barnet i tiden etter dødsfallet, blir det naturlig å fremstille dette ut fra følgende underkategorier:

- Informasjon til de andre foreldrene og øvrige barn, samt samtale med barnet
- Prest
- Minnestund i barnehagen
- Hvordan barna ble møtt ved uttalelser/omtale om den avdøde
- Normalisering
- Besøk til graven
- Barnebøker som omhandler døden

Informasjon til de andre foreldrene og barna og samtale med barnet

Det ene barnet gikk ikke i barnehagen da dødsfallet til hans far inntraff, men begynte kort tid etter. De to andre barna som gikk i barnehagen da dødsfallet inntraff, var i barnehagen dagen etter dødsfallet. Med samtykke fra mødrene fikk de andre foreldrene i barnehagen beskjed om dødsfallet via e-post i barnehagen hvor informant B arbeider og ved muntlig formidling til hver enkelt forelder hvor C arbeider. Informantene A og C informerte de andre barna på avdelingen om dødsfallet. På spørsmålet om hva C sa til barna da hun informerte dem om dødsfallet, svarte hun slik: *"Nei, jeg bare sa at han..kroppen slutter å virke og så..hjertet slutter å slå og så blir man kald og så blir man begravet, og var ikke noe mer utdypende enn det."*

Informant A svarte følgende: *"Vi bare sa det sånn at pappaen til (navnet på barnet) er død. Han ble syk og han døde."*

I barnehagen hvor informant B arbeider ble også de andre barna på avdelingen informert om dødsfallet. Dette var noen dager etter begravelsen og på barnets eget initiativ. Det forløp på følgende måte:

"Det var noen dager etter begravelsen da hadde (navn på barnet) lyst til å fortelle de andre barna om pappa. Og da hadde vi hvilestund. Det var jeg som

hadde den. Det var helt tilfeldig at det skjedde der og da. Og så sa han til meg at han hadde lyst til å snakke om det. Ja, vi hadde liksom gått inn på rommet, på grupperommet hvor vi har hvilestund. Og så sa han at han hadde lyst til å fortelle det, helt av seg selv. Og da bad jeg barna om å være stille fordi (navn på barnet) hadde noe han hadde lyst til å fortelle. Og så satt han på fanget mitt og så sa han klart og tydelig at: "Pappa er død". Det var de første ordene liksom. Da sa han det til barna selv og da fortalte han at han hadde vært i kirken og nå lå pappa i jorda.. Også ville han tenne lys for pappa..også tente vi lys.. Og det var en veldig fin stemning og det var veldig høytidelig for alle. De skjønnte liksom at dette var noe spesielt. Også foreslo jeg at vi kunne synges en sang og det ville han og de andre barna."

B fortalte videre at den første tiden etter dødsfallet ønsket gutten at man tente lys for faren i hvilestunden, og da gjorde personalet det.

På avdelingen hvor C arbeider stilte ikke barna spørsmål til personalet vedrørende døden da de fikk beskjed om dødsfallet. Det gjorde de imidlertid på avdelingen hvor A og B arbeider. Informant B sa det slik: *"Og da var det flere som hadde spørsmål om kirken, og det at han lå i jorda og de trengte bekreftelse på at han var død."* I den forbindelse bekreftet hun for barna at faren til gutten var død, og at han var begravet i en kiste og lå i jorda. På spørsmålet om barna stilte personalet spørsmål vedrørende døden svarte A slik:

"Ikke så veldig, jo innimellom. Av og til så kunne det liksom komme. Sånt: "Hvor er han nå da? Eller: "Hvorfor er han ikke hjemme hos (navnet på barnet)"? Ja og da, ja siden det er en menighetsbarnehage så sier vi selvfølgelig at han er hos Gud."

Ved senere anledninger, når barna på avdelingen til informant B har stilt spørsmål eller kommet med påstander som omhandler liv og død, fremsto det som viktig for informant B ikke å gi uttrykk for at det kun er et riktig svar. Hun valgte å bekrefte det barna sa ved å svare: "ja, det tror du på" eller "ja, noen tror det" og ut fra dette undre seg sammen med barnet.

Prest

Av intervjuene kom det fram at informantene kom i kontakt med prest i forbindelse med dødsfallene. I barnehagene hvor B og C arbeider avla den kommunale presten barnehagene et besøk for å prate med personalet om det som hadde skjedd. I

barnehagen hvor B arbeider fikk personalet en håndbok som omhandler barn i sorg. Dette gav informant B utrykk for som positivt og lærerikt. Hun sa det slik:

”Står i hvert fall godt beskrevet om hvordan barn reagerer og hvordan de går inn og ut av sorgen ikke sant og dette her og den var veldig lærerik. Jeg leste alt som stod i den og det gjorde vi som var berørt av, altså vi på avdelingen leste alt.”

Minnestund i barnehagen

I barnehagen hvor informant C arbeider hadde de en minnestund dagen før begravelsen for hele barnehagen. Minnestunden ble holdt av presten, og det ble tent lys og sunget noen sanger. Under minnestunden satt jenta sammen med en fra personalet som holdt henne i hånda.

Hvordan barna ble møtt med uttalelser/omtale av den avdøde

Av intervjuene kom det fram at informantene B og C var opptatt av å være tilstede for barna i ”her-og-nå” situasjoner; både i forhold til å bekrefte deres følelser (jf. kap. 4.1.3) og i forhold til å samtale.

Dyregrov (2006) redegjør for at barn under fem år kan ha vanskelig for å oppfatte døden som noe permanent. Informant B fortalte hva de blant annet gjorde da barnet kom med utsagn som kunne indikere en slik manglende forståelse. Hun uttrykte seg slik:

”Og det var liksom innimellom så kunne han, helt i starten i de første to-tre ukene så kunne han også si: ”Pappa er på jobben”. Han skulle være med han på skolen og.. ja og: ”Pappa skal sparke fotball sammen med meg” Og da fikk vi også et råd om å si, i stedet for å si: ”Nei, men pappa er jo død han vettu (navnet på barnet)”. At vi heller skulle si: ”Ja, skulle du ønske at pappa var på jobben ”..Heller bare bekreftet følelsene: ”Ja, tenker du på pappa nå?” ”Ønsker du at han skal være på jobben?” Ja, og ikke noe mer enn det liksom. Og heller følge opp hans tanker hvis han sa noe mer selv. Så når han kommenterte sånne ting så svarte vi heller det.”

Normalisering

Som tidligere nevnt (jf. kap. 4.1.3) var informantene B og C oppmerksomme på balansegangen mellom å møte barn på deres innspill, og ikke ha for mye fokus på

tapet barnet har opplevd. Alle informantene vektla betydningen av å opprettholde rutiner, slik at barnehagehverdagen opplevdes så vanlig som mulig forholdene tatt i betraktning.

Informant B uttrykte det slik:

”Altså barnehagedagen var jo lik, ikke sant, og det var jo et poeng. At vi skal være oss selv, og han skal få de samme grensene som han alltid har fått sånn at hverdagen skulle være så normal som mulig, og at vi skulle være de samme med de samme grensene. Det var viktig.. ikke sant, at her er det likt. Nå er det annerledes hjemme, men i barnehagen er det i hvertfall likt.”

Besøk til graven

I forbindelse med spørsmålet som gikk på *markering av den avdøde*, kom det under intervjuene fram at informantene A og C hadde henholdsvis besøkt og vurdert å besøke graven til den avdøde. Informant A fortalte at hun, sammen med barnet og noen andre barn på avdelingen, besøkte graven til guttens far i forbindelse med allehelgen. I forkant av turen forklarte hun barna hva allehelgen var, og at de i den forbindelse skulle besøke graven til guttens far. Ved graven tente de lys og sang noen sanger. Informant C sa, som nevnt, at de vurderte også å gå en tur til graven til den avdøde.

Barnebøker som omhandler døden

Det kom fram av undersøkelsen at informant B under samlingsstunden i tiden etter dødsfallet leste barnebøker som omhandlet døden. Informant C vurderte også å gjøre dette, men valgte det bort da jentas mor hadde prøvd dette hjemme og da hadde jenta reagert med sinne. Personalet i barnehagen til B benyttet bøkene som utgangspunkt for å snakke med barna om liv og død, og var opptatt av at ikke døden skulle være et tabubelagt emne på deres avdeling. Hun uttrykte seg slik:

”Og vi var også opptatt av at døden ikke skulle være noe tabutema. Vi begynte å snakke en del om døden etter dette skjedde, og den boka var på en måte begynnelsen på det hvor vi snakket om det at pappaen til (navnet på barnet) var død. Det som jeg synes er fint er at vi har fått et litt sånn åpent forhold om døden da på avdelingen vår og kan snakke om det og.. Når jeg tok fram den ”Døden boka” også og ungene begynte å fortelle. Ja.. ”farmoren min er død”

og ”Jeg har hatt to som er døde” ikke sant og det gir jo kanskje litt fellesskap det og; at alle kjenner noen som er død.”

Det kommer også fram av intervjuet at det ikke var tilfeldig hvilke bøker informantene leste. Hun vektla betydningen av at bøkene skulle ha et innhold og vinkling som passet for gutten og hans tilfelle. Hun begynte med å lese ”Begynnelser og avslutninger med livet i mellom” (Mellonie og Ingpen, 1988) og begrunnet dette med at den er nøytral, saklig og ikke har et spesifikt fokus, men handler om at det er en begynnelse og avslutning for alt som lever. Etter et års tid begynte hun å lese ”Lillesøster og Mimi” (Grossmann, 2007) for så etter ytterligere 6 måneder å lese ”Dødenboka” (Stalfelt, 2004). Hun ventet med sistnevnte bok fordi hun opplevde det ville ha vært var for nært opptil dødsfallet i og med at boken tidvis har et humoristisk tilsnitt; noe hun ikke opplevde passende på det tidspunktet. Hun uttrykte seg slik:

”Det var for nært det som hadde skjedd, for den er litt sånn humoristisk og der og da så ikke jeg noe humoristisk med død i det hele tatt.. og da når det var for nært så følte jeg: ”Dette her er ikke boken for oss nå”, men nå så er det absolutt boken for oss, for nå er det ikke så nært lenger og vi har lest den ganske mye og ungene synes den er kjempe interessant og litt morsom og litt spennende og.. ja de liker den kjempe godt.”

I dette avsnittet har jeg framstilt hva barnehagepersonalet gjorde i møtet med barna i tiden etter dødsfallet. Undersøkelsen viser at to av informantene gav informasjon om dødsfallet til de andre barnas foreldre, og samtlige gav informasjon til de andre barna – i ett tilfelle skjedde dette imidlertid på barnets eget initiativ. To av barnehagene fikk besøk av presten i forbindelse med dødsfallet. Den ene barnehagen holdt en minnestund for den avdøde. Informantene vektla å være tilstede for barna, bekrefte deres følelser og en av informantene samtalte jevnlig med barnet om den avdøde. Samtidig vektla alle informantene ikke å overfokusere på dødsfallene, men å opprettholde rutiner og ”være seg selv” slik at hverdagen skulle fremstå så normal som mulig ut fra omstendighetene. To av informantene redegjør for besøk til graven til den avdøde, og en av informantene fortalte at hun begynte å lese barnebøker som omhandler døden i samlingsstunden i tiden etter dødsfallet. Dette var også noe en av de andre informantene vurderte, men hun valgte ikke å gjennomføre det da det hadde

vært forsøkt hjemme hos barnet med den konsekvens at barnet hadde reagert med sinne.

4.2.2 Samarbeid med hjemmet

Ifølge lov om barnehager (2005) § 1, referert i Rammeplanen for barnehagens innhold og oppgaver (2006) skal barnehagen ” *gi barn under opplæringspliktig alder gode utviklings- og aktivitetsmuligheter i nær forståelse og samarbeid med barnas hjem.* ” (s. 14). Dette blir da spesielt viktig når barn opplever en krise. Jeg ønsket derfor å få vite noe om informantenes erfaring i forhold dette, og stilte informantene følgende spørsmål:

1. *Hvordan var samarbeidet med hjemmet etter dødsfallet og i tiden som fulgte?*
2. *Hvis ventet dødsfall, spørre i forhold til tiden før dødsfallet?*

Ut fra hva informantene svarte blir det naturlig å fremstille denne hovedkategorien ut fra følgende underkategorier:

- Beskrivelse av samarbeidet
- Informasjon
- Praktisk bistand

Beskrivelse av samarbeidet

Alle informantene opplevde samarbeidet med mødrene som positivt, åpent og at de hadde jevnlig kommunikasjon.

Informasjon

Av intervjuene kom *utveksling av informasjon med mødrene* fram som en fellesnevner hos informantene. Dette gjaldt både i forbindelse med opplysninger fra mødrene om sykdommen, og om at dødsfallet hadde inntruffet og den etterfølgende perioden. I alle disse fasene var det en gjensidig kommunikasjon mellom barnehagepersonalet og mødrene. Med unntak av tilfellet hvor dødsfallet inntraff før gutten begynte i barnehagen til informant A, kontaktet mødrene barnehagen for å fortelle om sykdommen og dødsfallet, slik at barnehagen ble orientert om hva som hadde skjedd. I begge tilfellene hadde informant B og C en samtale med mødrene kort tid etter. Videre hadde alle informantene jevnlig kontakt med mødrene for sammen å følge opp barna. Som svar på ovennevnte spørsmål 1 svarte informant B slik: *”Veldig bra, veldig åpen dialog. Eh.. den daglige dialogen. Vi snakket liksom om hvordan ting går og ja..”*

Videre sa hun:

”..Og vi ble enige om det at hvis det var et eller annet så ringer vi og at hun fikk tilbakemeldinger fra oss når det var noen episoder, hver gang han nevnte noe om pappaen sin, så fortalte vi det... Så liksom prøvd å samarbeide tett om hans dager, og at vi har ringt og sagt at det går greit i dag sånn at hun slipper å tenke på om det går greit ikke sant.. Så det var en periode hvor vi ringte daglig og sa at: ”(barnet) har det bra”, også var det sånn hver dag at han hadde det bra”

Praktisk bistand

Videre kom det fram av intervjuene at informantene A og C tilbød mødrene praktisk hjelp. Informant A fortalte blant annet at de hadde en ordning med mor som gikk ut på at sivilarbeideren hentet gutten hver morgen, og tok ham med til barnehagen. Videre bisto personalet moren ved å ta kontakt med et støtteapparat på et sykehus slik at gutten og hans søsken fikk begynne i en sorggruppe, og de ordnet det slik at moren fikk en som kom hjem til dem og kunne være ”en slags husmorvikar”, som informanten uttrykte det.

Undersøkelsen viser at informantene hadde et nært samarbeid med mødrene. Alle informantene vektla betydningen av å ha en åpen dialog med mødrene, og beskriver samarbeidet med mødrene som åpent og positivt.

4.2.3 Beredskapsplan

Av intervjuene kom det fram at barnehagene hvor informantene A og B arbeider hadde en beredskapsplan som blant annet gjelder i forhold til når barn opplever å miste foreldre/en forelder. I barnehagen hvor informant A arbeider ble beredskapsplanen utarbeidet av personalet på bakgrunn av tidligere erfaringer med barn som hadde opplevd dødsfall i nære relasjoner. I barnehagen hvor B arbeider har de en beredskapsplan som er lik for alle barnehagene i den aktuelle kommunen. Av intervjuene kommer det fram at informant B, som opplevde et plutselig dødsfall, ikke trodde at oppfølgingen av barnet fra deres side ville vært annerledes hvis de i stedet hadde stått overfor et forventet dødsfall. På spørsmålet om hun trodde oppfølgingen fra deres side ville vært annerledes svarte B nemlig slik:

”Nei, det tror jeg ikke. Jeg tror vi hadde forsøkt like mye å ha en daglig dialog, og da hadde vi sikkert vært mer i forkant også. Og vi hadde fulgt opp og hatt samtaler, og jeg tror nok at vi hadde hatt den samme strategien i forhold til måten vi snakket med barna om temaet.”

Informantene A og C, som opplevde forventede dødsfall, svarte derimot at de trodde at oppfølgingen fra deres side ville vært noe annerledes gitt et plutselig dødsfall. Informant C begrunner det med at da ville dødsfallet ha kommet som et sjokk. C ville da ha lest noen bøker for å få ytterligere kompetanse i forhold til hvordan man bør handle/hva man bør gjøre i den forbindelse og ”gjort mer ute av det.” Informant A svarte at de ville handlet noe annerledes i forhold til formidlingen av dødsfallet. I motsetning til ved et forventet dødsfall ville personalet, etter å ha informert foreldrene om dødsfallet i forbindelse med leveringen av barna, ha oppfordret foreldrene til å bli værende i barnehagen sammen med barnet sitt en stund. De ville også bedt en prest eller diakon om å komme til barnehagen. Det viktigste ville vært at alle var sammen. Ingen måtte ha vært alene.

4.2.4 Personalets oppmøte og rolle i begravelsen

Undersøkelsen viser at alle barna deltok i begravelsen. Det gjorde også alle informantene, og det kom fram av intervjuene at de der hadde ulike roller i forhold til barna. Informant A hadde en relativt synlig rolle. Hun uttrykte seg slik:

”Og da avtalte jeg med sivilarbeideren som da skulle komme pluss noen andre venner av barna, godt voksne, at de skulle være der og være.. kun konsentrere seg om de barna i tillegg til at jeg gikk ut og plukket masse markblomster sånn at de hadde en kurv full av blomster sånn at de hadde masse blomster som barna kunne gå og legge på kisten. Noe helt konkret å gjøre og..ja det var sånn førskolelæreren i meg som tenkte det.”

Personalet i barnehagen hvor informant B arbeider hadde en noe mindre synlig rolle i begravelsen. Det var informanten og styreren som deltok. Hensikten med å delta i begravelsen var blant annet å vise sin respekt, og rollen som B og styreren konkret tok var å ta seg av gutten i tilfelle guttens mor opplevde at hun fikk behov for nettopp det. Det sistnevnte ble styrer og informant enige med moren om i forkant av begravelsen. Informant B fortalte det slik:

”Vi fant ut at vi, jeg som er ped. leder da og styrer dro og der hadde vi også en spesiell rolle med å ta oss litt av (navnet på barnet). Kirken har et sånt lekerom med vindu ut til alteret i (navnet på kirken) der så vi var der sammen med (navnet på barnet) og lekte litt med han før det skulle starte, og det var liksom.. Rett før så kom morfar og hentet da og da ble vi med inn og satt i nærheten av dem i tilfelle vi måtte ta oss av han, men han satt sammen med familien sin, med moren sin så det gikk veldig fint.”

Informant C og en av hennes kollega deltok i begravelsen (jf. kap. 4.1.4) da de så det som en naturlig del av en prosess.

Informantene B og C fortalte at barna kommenterte personalets deltagelse i begravelsen. B fortalte at gutten kommenterte hvem fra personalet som hadde deltatt og ikke deltatt, mens C fortalte at jenta kommenterte hvem som var i begravelsen, og at hun gav uttrykk for at hun satt pris på det. Gutten fikk av en fra personalet forklart årsaken til at ikke alle fra personalet deltok - at noen måtte være igjen for å passe de andre barna. Denne forklaringen godtok han, og virket fornøyd med det.

Samlet oppsummerende drøfting av andre delproblemstilling

Den siste delproblemstillingen belyser hva barnehagene vektla som viktig i møtet med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner. Oppsummeringsvis kom det fram av undersøkelsen at barnehagepersonalet var opptatt av å være ekstra tilstede for barnet i sorg, bekrefte barnets følelser, og samtale om den avdøde. Samtidig vektla de ikke å overfokusere på dødsfallet, og at hverdagen i barnehagen og blant personalet skulle være mest mulig uforandret omstendighetene tatt i betraktning. Dyregrov (2006a) redegjør betydningen av denne balansegangen. Når barn opplever å miste en nær relasjon fører dette til en stor omveltning i deres liv. Ved å opprettholde rutiner virker dette trygghetsskapende, fordi det representerer noe kjent og forutsigbart. Samtidig har også barn et behov for å få adekvat informasjon om det som har skjedd, og vil derfor kunne ha spørsmål om døden og livet etter døden, samt et behov for å minnes eller samtale om den døde. Her spiller de voksne en stor rolle fordi det er de voksnes ansvar å være oppmerksom på å møte barnet når det viser tegn til behov for det. Man følger barnets initiativ. Ifølge Dyregrov (2006a) har informasjon og samtale med barnet en avgjørende betydning for evnen til å mestre tapet, og det legger dermed føringer for en gunstig sorgprosess i forhold til å redusere skadevirkninger på sikt. Raundalen og Shultz (2006) påpeker den utfordring fagfolk har i forhold til å balansere mellom to motstridende oppgaver. Balansegangen mellom å være omsorgsfull og støttende og samtidig tilrettelegge for å hjelpe barnet videre. Dyregrov (2006a) belyser viktigheten av at de voksne også tar initiativ, da barn ikke alltid gjør det selv. Personalet hos den ene informantene vektla dette; å spørre barnet om hvordan hun hadde det og legge føringen for samtaler når jenta ikke selv tok initiativ til dette. Samtidig var de, i likhet med hva som var tilfellet i de andre barnehagene, opptatt av balansegangen mellom å ha samtaler om det som hadde skjedd og samtidig legge til rette for at hverdagen i barnehagen ble så normal som etter omstendighetene.

Av undersøkelsen kom det videre fram at informantene var åpne og konkrete i formidlingen av dødsfallet til de andre barna, og brukte ikke omskrivninger slik som at den avdøde har ”reist bort”, ”sover” eller lignende. Samtlige informanter vektla

betydningen av at de voksne er så konkrete som mulig i deres forklaringer av døden da barn har vanskelig for å forstå det abstrakte. Ved spørsmål fra barna om hvor den avdøde var svarte personalet i menighetsbarnehagen at han var hos Gud. Andersson (1995) fremholder det syn at man på slike spørsmål bør svare overensstemmende med det man selv tror, men også si at det finnes ulike synspunkter. Dette siste ble vektlagt av en av informantene. Ifølge Dyregrov (2006) kan det være vanskelig for barn å forstå at kroppen til den avdøde ligger i jorden, mens sjelen til vedkommende er hos Gud. I forhold til å forklare kropp og sjel fenomenet for barn kan man bruke puppen-sommerfugl som en metafor. Puppen utvikles til å bli en sommerfugl, og mens skallet detter på bakken flyr sommerfuglen til himmels. Samtidig bør ens handlinger vurderes med tanke på barnets alder, erfaring og modenhet.

Personalets møte med barna i tiden etter dødsfallet

I barnehagen hvor personalet fortalte om dødsfallet stilte ikke barna ytterligere spørsmål om døden, mens i barnehagen hvor det var gutten selv som fortalte om dødsfallet, stilte de andre barna spørsmål. I forhold til samtalene informantene hadde med barna på avdelingen om døden, kom det fram av undersøkelsen at informantene var åpne og ærlige overfor barna. Andersson (1995) fremholder at personalet bør si hva man selv tror i forhold til liv etter døden, men også formidle at det finnes ulike syn på dette. Personalet som arbeider i en menighetsbarnehage sa at den døde var hos Gud, personalet i en av de andre barnehagene sa at den døde lå i jorda, mens personalet i den tredje barnehagen vektla å følge barnas initiativ i forhold til hva barnet hadde hørt for så å bekrefte at noen har det syn barnet gav uttrykk for mens andre kan ha et annet syn. De var opptatt av å undre seg sammen med barna; noe Rammeplanen for barnehagens innhold og oppgaver (2006) vektlegger betydningen av.

Barnebøker som omhandler døden

Den spesialpedagogiske tilnærming har både et individ og et miljøfokus i arbeid med barn som trenger ekstra oppfølging (Skogen, 2005). Undersøkelsen viser at en av informantene begynte å lese barnebøker som omhandler døden i samlingsstunden i

tiden etter dødsfallet. Dette er et eksempel på at barnehagepersonalet hadde et miljøfokus i deres møte med barnet. Ved å lese barnebøker som omhandler døden for hele barnegruppen og ikke bare for barnet, har man et fokus på å støtte barnet ut fra et miljøperspektiv. Da vi befinner oss i ulike sosiale kontekster er det hensiktsmessig å ha et miljøfokus så vel som et individfokus for å gi best mulig støtte til barn som, slik i vårt tilfelle, er i sorg.

Beredskapsplan

To av barnehagene hadde en utarbeidet beredskapsplan. Det kom fram av undersøkelsen at informantene som opplevde forventede dødsfall mente at oppfølgingen fra deres side ville vært noe annerledes hvis de i stedet hadde stått overfor et plutselig dødsfall. Informanten som opplevde et plutselig dødsfall derimot mente at oppfølgingen fra deres side ville vært annerledes hadde dødsfallet vært forventet. Er det slik at det er mer utfordrende for barnehagepersonalet når barn opplever et plutselig dødsfall, enn når det er tale om et forventet dødsfall? Ved et forventet dødsfall får man muligheten, og ikke minst tid, til å forberede seg på dødsfallet. Plutselige dødsfall derimot oppleves for de fleste som sjokkartet, og kan oppleves traumatisk både for pårørende og venner - men også for instanser, slik som barnehager. Dyregrov (2006) vektlegger betydningen av å være forberedt på at dødsfall - forventede så vel som plutselige - kan inntreffe, fordi det vil legge føringer for et mer kompetent sorgarbeid. Ved å ha en gjennomtenkt beredskapsplan som konkret redegjør for hvordan man skal håndtere et dødsfall, herunder hvem som har ansvaret for hva, har man lagt et forberedende grunnlag med føringer for et kompetent sorgarbeid (Dyregrov, 2006b). Her er det imidlertid viktig at beredskapsplanen regelmessig tas frem og holdes oppdatert, og således ikke blir en slags falsk trygghet som bare ligger i en perm for påkommende tilfelle. Det bør være obligatorisk at nyansatte i barnehagen blir gjort kjent med, og får anledning til å stille spørsmål i tilknytning til planen; herunder at de blir kjent med sin eventuelle rolle under planen.

Oppmøte og rolle i begravelsen

Informant A tok på seg rollen med å være tilstede for barna som deltok i begravelsen. Informant B ble i samarbeid med moren enig om å ivareta gutten hvis moren skulle oppleve sin sorg for overveldende. Informant C hadde, sammen med assistenten, rollen med å delta i begravelsen for å vise respekt og samtidig være en støtte for barnet.

Undersøkelsen viser at informantene hadde tre ulike roller. Hva bør egentlig være barnehagepersonalets rolle i forbindelse med begravelsen? Dette sies det svært lite om i litteraturen. Her er det naturligvis ingen fasitsvar da hvert dødsfall og hver familie er forskjellig. I motsetning til når barnet er i barnehagen kan man si at i en slik begravelse er man på familiens arena. Informant A hadde en noe synlig rolle i begravelsen ved at hun bisto gutten og hans søsken og tilrettela slik at de ble ivaretatt og hadde noe konkret å gjøre; legge blomster på graven. Dyregrov (2006a) peker på at det er viktig at barn har noe konkret å gjøre i forbindelse med syning eller begravelse, slik at de blir delaktig i disse ritualene. Et interessant ”funn” er at det var informant A, som er den som hadde mest kompetanse og mest erfaring i forhold til barn i sorg (jf. kap. 3.2), som hadde den mest synlige rollen i begravelsen. Man kan anta at det her foreligger en sammenheng. Dyregrov (2006a) resonnerer i retning av at økt kunnskap fører til økt forståelse som igjen vil føre til økt trygghet i møte med barn i sorg.

5.KONKLUSJONER OG IMPLIKASJONER

I dette kapittelet vil jeg først oppsummere studiens sentrale resultater i lys av undersøkelsens delproblemstillinger hver for seg for så å belyse hovedproblemstillingen i forhold til undersøkelsens sentrale funn. Avslutningsvis vil jeg redegjøre for undersøkelsens implikasjoner, for å vise hva man kan utlede av denne undersøkelsen om barn i sorg og i den sammenheng belyse noen innfallsvinkler til eventuell videre forskning i tilknytning til temaet.

Oppsummering av sentrale resultater

Formålet med denne studien var å få innsikt i *hva* barnehagepersonalet gjorde i forbindelse med dødsfall i barns nære relasjoner, og *hvordan* de møtte disse barna.

Med det som bakgrunn valgte jeg følgende hovedproblemstilling: *"Hvordan møter barnehagepersonalet barn som opplever dødsfall i nære relasjoner?"* For å svare på denne hovedproblemstillingen valgte jeg to delproblemstillinger; den siste noe mer omfattende enn den første.

1. Hvordan møter barnehagepersonale barns reaksjoner i forbindelse med dødsfall i nære relasjoner?
2. Hva vektlegger barnehagen som viktig i møtet med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner?

Oppsummering av første delproblemstilling

Første delproblemstilling omhandler de reaksjoner barna utviste i barnehagen, og hva barnehagepersonalet gjorde i møtet med dem. Et av undersøkelsens sentrale funn er at barn reagerer ulikt i sorg. Dette medfører at barnehagepersonaler må være innstilt på å møte barns sorgreaksjoner ulikt, ut fra en konkret forståelse og vurdering av hvert enkelt tilfelle, samtidig som visse grunnleggende prinsipper alltid vil ha gyldighet.

Fordi barna uttrykte ulike sorgreaksjoner og informantene har ulik kompetanse og bakgrunn/erfaring, førte det til en viss variasjon i hvordan de møtte barna, og hva de gjorde i forbindelse med dødsfallene. At barn reagerer ulikt i sorg medfører en utfordring for barnehagepersonalet. Det blir derfor nødvendig å ha kunnskap om barns ulike sorgreaksjoner, slik at man får en forståelse av at reaksjoner barn uttrykker kan være sorgreaksjoner. Slik kunnskap og forståelse vil være befordrende for at man kan møte barn i sorg på en best mulig måte (jf. kap. 5.1.1). At barn reagerer ulikt i sorg er fremholdt i teorien, og er også kjent fra relevant forskning (Dyregrov, 2006a, Jewett, 1984). Av intervjuene kommer det videre fram at informantene vektla å være fysisk tilstede og vise forståelse og empati for barna i møte med deres sorgreaksjoner, og at to av informantene vektla å bekrefte følelsene til barna. Det gjaldt både i forbindelse med konflikter med de andre barna, og ved gråt og ønske om å sitte på fanget eller generelt være nær barnehagepersonalet. De var oppmerksomme på at barnas reaksjoner kunne være uttrykk for sorg. En av informantene skrev en dagbok i forbindelse med dødsfallet, hvor hun blant annet skrev om reaksjonene barnet gav uttrykk for i barnehagen.

Oppsummering av andre delproblemstilling

Den andre delproblemstillingen omhandler hva informantene vektla i deres møte med barna i forbindelse med tap i deres nære relasjoner. Undersøkelsen viser at barnehagepersonalet vektla og baserte seg på et sett av ulike virkemidler i hensikt å være mest mulig støttende for det aktuelle barnet i sorg. Undersøkelsens andre sentrale funn er at *informasjon* står sentralt i arbeid med barn i sorg. Dette gjelder både i forhold til barnet som er i sorg, barnets foreldre (eventuelt gjenlevende forelder), de øvrige barna i barnehagen og deres foreldre.

Alle informantene nevner bistand fra prest. I forbindelse med to av tapene fikk barnehagen besøk av en prest. I den ene barnehagen holdt de en minnestund for den avdøde forelder. Den ene barnehagen besøkte graven til den avdøde far i forbindelse med allehelgen. Det var også noe en av de andre informantene vurderte å gjøre. Den

ene informantene begynte også å lese barnebøker som omhandler døden, og begynte å skrive en dagbok i tilknytning til dødsfallet. Alle informantene deltok i begravelsen. I forhold til tiden etter dødsfallet kom det fram av undersøkelsen at barnehagepersonalet var opptatt av å være ekstra tilstede for barna og være en støtte for dem ved både én-til-én kontakt og ved samtale om det som hadde skjedd - om den avdøde og liv-død problematikk. Samtidig var de opptatt av ikke å overfokusere på tapet, men tilrettelegge hverdagen for barna, slik at den skulle bli så normal som mulig omstendighetene tatt i betraktning. Denne balansegangen anså de som svært viktig.

Konklusjon av hovedproblemstilling

Når man opplever å miste en nær relasjon er det veldig vondt og tøft. Når barn opplever å miste en nær relasjon kan det i tillegg være en risikofaktor for dets normalutvikling, da barn ikke er fullutviklet ved førskolealder. På bakgrunn av denne risikofaktoren spiller de voksne rundt barnet en viktig rolle da man fra både resiliens og tilknytningsteori vet at trygge og nære voksne kan bidra til å forebygge en uheldig utvikling hos barn.

Det jeg velger å kalle undersøkelsens overordnede funn, selve konklusjonen på min hovedproblemstilling, er at alle informantene var opptatt av å skape en trygg ramme rundt barna i forbindelse med tap i barnets nære relasjoner. Det gjorde de ved å operere ut fra en balansegang mellom å støtte barna - ved jevnlig samtale om det som hadde skjedd og om den avdøde, vise forståelse og empati for barnets reaksjoner, være tilstede, gi fysisk nærhet og én-til-én kontakt - og samtidig ikke å overfokusere på dødsfallet, men opprettholde etablerte rutiner og aktiviteter og på den måte bidra til å normalisere hverdagen mest mulig for barnet i sorg. Dette anser også Dyregrov (2006a) som helt sentralt i arbeid med barn i sorg.

De tre informantene hadde ulike vinklinger på hvordan de svarte barna på spørsmål om hva som skjer etter man er død. En svarte at man kommer til Gud, en annen at man ligger i jorden og en tredje tok først og fremst utgangspunkt i hva barnet selv trodde eller hadde hørt, for så å bekrefte det og si at her er det ulike ståsteder.

Fellesnevneren for de tre informantene i forhold til *hvordan* de møtte barnet i sorg er at alle var åpne og ærlige i deres formidling om hva som skjer etter man er død ut fra deres respektive ståsteder. Dette fremholder (Dyregrov, 2006a) som svært viktig i møte med barn som opplever tap som følge av dødsfall, fordi det legger føring for tillit mellom barn og voksne som igjen er viktig for en god relasjon til barnet.

Hva barnehagepersonalet konkret gjorde i forbindelse med dødsfallene varierte imidlertid. En av informantene leste under samlingsstunden i tiden etter dødsfallet barnebøker om døden, og begynte å skrive egen dagbok i tilknytning til dødsfallet. En annen informant besøkte graven til den avdøde sammen med barnet i sorg og andre barn fra avdelingen. I barnehagen til en av informantene hadde man en minnestund for den avdøde. Den fremtredende fellesnevneren i forhold til *hva* barnehagepersonalet konkret gjorde er at alle informantene deltok i begravelsen - med mer eller mindre definerte roller i forhold til barnet i sorg. Den andre fellesnevneren jeg registrerte er aktiv og jevnlig kontakt med gjenlevende forelder.

Oppsummeringsvis er undersøkelsens tre sentrale funn som følger:

- 1) Barna i undersøkelsen reagerte ulikt i sorg.
- 2) Informasjon stod sentralt for alle informantene. Dette gjaldt i forhold til barnet som var i sorg, barnets foreldre (eventuelt gjenlevende forelder), de øvrige barna i barnehagen og deres foreldre, herunder hvordan informasjon gis og - spesielt i forhold til foreldrene/gjenlevende forelder til barnet i sorg - utveksles, i nevnte ulike relasjoner.

- 3) Informantene var opptatt av å skape trygghet for barnet i sorg. Dette gjorde de ved å operere ut fra balansegang mellom å støtte og være tilstede for barna og samtidig legge til rette for at hverdagen i barnehagen ble mest mulig normal omstendighetene tatt i betraktning.

Implikasjoner

Praktisk-pedagogiske implikasjoner

Denne undersøkelsen har tatt utgangspunkt i hvordan barnehagepersonalet møter barn som opplever dødsfall i nære relasjoner. Som nevnt i forrige avsnitt er undersøkelsens tre sentrale funn at barn reagerer ulikt i sorg, at informasjon stod sentralt i arbeidet med barn i sorg, og at det ble ansett viktig å tilstrebe en balansegang mellom å være oppmerksomme på og tilstede for barnet i sorg samtidig som man ikke måtte overfokusere på dødsfallet men i størst mulig grad søke å opprettholde etablerte rutiner.

Det er mitt håp at denne studie, herunder de sentrale funn som er gjort, kan bidra til ytterligere å øke bevisstheten rundt det mangfoldige temaet barn i sorg. Barn reagerer ulikt i sorg. At barn reagerer ulikt i sorg medfører en utfordring for de voksne i møtet med disse barn. Ved å tilegne seg tilstrekkelig kunnskap om barns ulike sorgreaksjoner, og hvordan disse kan komme til uttrykk kan det bli lettere å gjenkjenne sorgreaksjonene, og dermed sikre at barnet i sorg blir møtt med forståelse. Dette vil bidra til at man møter barna i deres sorgreaksjoner på en mest mulig adekvat måte i forhold til den videre sorgprosess. Undersøkelsen andre sentrale funn er at informasjon stod sentralt i møtet med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner. Informasjonen man både innhenter og formidler er som oftest grunnleggende for hvordan man møter barn i sorg. Ved å øke oppmerksomheten rundt viktigheten av informasjon i møtet med barn i sorg kan dette føre til konstruktiv diskusjon innad i personalgrupper. Informasjon fra hjemmet angående forutgående sykdom og/eller dødsfallet kan legge føringer for foreldresamarbeidet i forhold til hva man gir av

informasjon til de andre foreldrene (Lov om barnehager § 20). Hva man sier til barna derimot avgjøres som oftest av barnehagepersonalet. Det kan dermed være hensiktsmessig å diskutere hva man synes det er viktig å formidle til barna, hvordan man gjør det, og hvem som gjør det. Videre å redegjøre for hvilken holdning man har, eller ønsker å ha i forhold til å samtale med barn om liv-død problematikk. Her må man se an aldersgruppen da barns forståelse av døden naturligvis vil variere (jf. kap. 2.1.2).

Undersøkelsens siste sentrale funn er at informantene opererte ut fra en balansegang mellom å være ekstra tilstede for barna og oppmerksomme på deres reaksjoner samtidig som man ikke overfokuserte på dødsfallet, men i størst mulig grad søkte å opprettholde etablerte rutiner og aktiviteter omstendighetene tatt i betraktning. Dette funnet kan forhåpentlig føre til diskusjoner innad i personalgrupper om hva man ønsker å vektlegge i møtet med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner. I den kontekst kan man blant annet diskutere valg av deltagelse og rolle i begravelser, barnebøker som omhandler døden til bruk i samlingsstunder, besøk til grav, minnestund i barnehagen og besøk av prest, slik som det kommer fram av undersøkelsen.

Forskningmessige implikasjoner

Denne masteroppgaven belyser barnehagens rolle i forhold til barn som opplever dødsfall i nære relasjoner, og har et forebyggende perspektiv. Hvordan barnehagen kan være en støtte for barn og dermed forhindre en uheldig utvikling hos barnet i sorg. Denne undersøkelsen har en kvalitativ tilnærming, og utvalget består av tre informanter som har erfaring med barn som opplever dødsfall i nære relasjoner.

Hvis målet ikke hadde vært å innhente informantenes erfaring og opplevelser hadde det videre vært interessant å anvende en kvantitativ tilnærming. Med bruk av de samme utvalgskriteriene kunne man undersøkt hvor mange som deltok i begravelsen, hvor mange barnehager som har en beredskapsplan, hvor mange som har holdt minnestund og samtalt med barna om døden. I forhold til eventuell videre forskning,

kunne det vært interessant å utvide utvalget innenfor en kvalitativ tilnærming, slik at man fikk et større datamateriale. Det kunne vært interessant å se om man da hadde kommet frem til nye funn. Det hadde videre vært interessant å se om man fant noen geografisk betingete forskjeller ved å ha et utvalg av informanter/barnehager som representerte henholdsvis Nord-Norge, Østlandet, Sørlandet og Vestlandet. Dyregrov (2006a) belyser at vi har kommet langt i forhold til forståelse og kunnskap om barn i sorg i forhold til for bare 30 år siden. Samtidig kan vi fortsatt bli mer kompetente blant annet i forhold til å følge opp barn i sorg *over tid*. Dyregrov (2009) belyser at perioden tre til måneder etter dødsfallet er den som er tyngst for barn som erfarer tap i nære relasjoner. Etter som tiden går, og også fordi barn som tidligere nevnt oftere enn voksne går inn og ut av sorg, kan man lett glemme at barnet fortsatt kan være i sorg. Med dette som bakgrunn kunne det vært interessant å følge et barnehagepersonale som har barn som opplever dødsfall i nære relasjoner for å undersøke hvordan de møter barn i sorg *over lengre tid*.

Kildeliste

- Andenæs, A. (2000). ”Generalisering: Om ringvirkninger og gjenbruk av resultatene fra en kvalitativ undersøkelse”. I Haavind, H. (red): *Kjønn og fortolkende metode*. Oslo: Gyldendal norsk Forlag
- Andersson, N. (1995). *Att mota små barns sorg. En bok för forskolan*. Stockholm: Bergs Grafiska
- Askim, A.(2003). *Barn i sorg og krise. Skolepsykologi nr. 5*, 11-21
- Barnehageloven. (2005). Lov om barnehager m.v av 17. Juni 2005 nr. 64
- Befring, E. (2002). *Forskningsmetode, etikk og statistikk*. Oslo: Samlaget
- Borge, A.I.H. (2003). *Resiliens. Risiko og sunn utvikling*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS
- Bråten, S. (1998). *Kommunikasjon og samspill. Fra fødsel til alderdom*. Oslo: Tano Aschehoug AS
- Bugge, K.E. (2003). ”Hvordan møte barn og ungdom i sorg?” I: Bugge, K.E., Eriksen, H. og Sandvik, O. (red.) *Sorg*. Bergen: Fagbokforlaget
- Bugge, R.B. (2008). *Når krisen rammer barn og unge*. Oslo: Høyskoleforlaget
- Bunæs, C. (2005). *Barn og sorg. Hvordan kan skolen være med å støtte elever i sorg?* Masteroppgave i pedagogikk. Universitetet i Oslo. Oslo.
- Dalen, M. (2004). *Intervju som forskningsmetode – en kvalitativ tilnærming*. Oslo: Universitetsforlaget
- Dyregrov, A. (2006a). *Sorg hos barn - En håndbok for voksne*. Bergen: Fagbokforlaget
- Dyregrov, A. (2006b). *Små barns sorg*. Program for foreldreveiledning Q-0935
- Dyregrov, A. (2009). Dødsfall i familien. Når noen i familien dør plutselig. Hentet fra 26.2.2009, fra www.krisepsyk.no/Temasider/Sorg/dodsfall_i_familien.htm

- Edvardson, G. (1995). *Barn i sorg, barn i krise*. Oslo. Kolibri Forlag AS
- Egidis, H. (2003). *Psykologisk leksikon*. Aschehoug
- Ekvik, S. (1996). *Tårer uten stemme. Når barn er blant de som sørger*. Oslo: Vebum
- Grossmann, K. (2007). *Lillesøster og Mimmi*. Gyldendal
- Jewett, C.L. (1984). *Når barn sørger*. Oslo: Universitetsforlaget
- Kleven, T. A. (2002). *Innføring i pedagogisk forskningsmetode. En hjelp til kritisk tolkning og vurdering*. Oslo: Unipub forlag
- Kvale, S. (2001). *Det kvalitative forskningsintervju*. Oslo: Gyldendal Akademisk
- Maxwell, J., A., (1992). *Understanding and Validity in Qualitative Research*. I Harvard Educational Review 32 (3) s. 279-300, I Blandingskompendium nr. 6080 SPED 4010 s. 25-49. Institutt for spesialpedagogikk ved universitet i Oslo
- Mellonie, B. og Ingpen, R. (1988). *Begynnelser og avslutninger med livet imellom*. Kolibri Forlag AS
- Rammeplanen for barnehagens innhold og oppgaver (2006).
- Raundalen, M. og Schultz, J. H (2006). *Krisepedagogikk*. Oslo: Universitetsforlaget
- Sandvik, O. (2003). "Hva er sorg og hvordan kan den forstås?" I: Bugge, K.E., Eriksen, H. og Sandvik, O. (red.) *Sorg*. Bergen: Fagbokforlaget
- Stalfelt, P. (2004). *Dødenboka*. Landbruksforlaget
- Statistisk sentralbyrå (2009). <http://www.ssb.no/emner/03/01/10/dodsarsak/tab-2009-04-07-01.html>
- Statistisk sentralbyrå (2009). <http://www.ssb.no/emner/04/02/10/barnehager/tab-2009-03-16-02.html>
- Strauss, A. & Corbin (1998). *Basics of Quality Research. Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. London: Sage Publication
- Skogen, K.(2005). *Spesialpedagogikk. En innføring*. Oslo: Universitetsforlaget
- Skogen, K. (2006). "Forskning, hensikt, innhold og form". I Fuglseth, K. & K. Skogen (red.) *Masteroppgaven i pedagogikk og spesialpedagogikk*. Oslo: Cappelen forlag.

Snoek, J.E. (2002). *Ungdomspsykiatri*. Oslo: Universitetsforlaget

Tetzchner, S. V (2001). *Utviklingspsykologi. Barne-og ungdomsalderen* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.

Thagaard, T. (2002). *Systematikk og innlevelse*. Bergen: Fagbokforlaget

Wormnæs. O. (1993). *Vitenskapsfilosofi. 2. Utgave*. Oslo: Ad Notam Gyldendal

VEDLEGG 1 – INTERVJUGUIDE

- Hensikten med intervjuet; erfaringene deres
- Båndopptaker og notater underveis
- Anonymitet
- Test av båndopptaker

Erfaringer

3. Hvilke erfaringer har dere med barn som har mistet en de hadde en nær relasjon til? Hva døde vedkommende av? Ulykke eller sykdom? Syk lenge? Kan du si mer om omstendighetene rundt dødsfallet? Hvor gammel var barnet? Hadde de gått lenge i bhg? Hvis sykdom, hvordan forberedte de barnet på dødsfallet

Tiden før dødsfallet

4. Har dere en beredskapsplan som inneholder en mal på hva man skal gjøre når barn mister en de var i nær relasjon til? Kan du si litt mer om hva den inneholder? Hva har dere lagt vekt på/hva er det lagt vekt på? Hvis nei, tenkt på betydningen av en slik beredskapsplan?
5. Hvilke rutiner har dere på hva dere gjør og hvem som gjør hva?

Samarbeid med hjemmet

6. Hvordan var samarbeidet med hjemmet etter dødsfallet og i tiden som fulgte?
7. Hvis ventet dødsfall, spørre ifht tiden før dødsfallet?

Tiden etter dødsfallet

8. Kan du fortelle meg hva dere gjorde da dere fikk beskjed om dødsfallet og hva dere gjorde da barnet kom tilbake til barnehagen etter dødsfallet? Kan du fortelle meg om hvordan den første uka etter dødsfallet foregikk?
9. Fortalte dere de andre barna hva som hadde skjedd og hvordan gjorde dere det?

10. Hvordan snakket dere med barnet om det som hadde skjedd og om døden generelt?
Var det dere som la opp til disse samtalene eller var det barnet? – Hendte det at barnet spurte etter den avdøde? I så fall hva svarte dere?
11. Har dere hatt markeringer etter dødsfallet i barnehagen? Årsdagen til dødsfallet, den avdødes fødselsdag, ved høytider som jul o.l
12. Evt. hvordan foregikk det/de?

Barnets sorgreaksjoner

13. Vet du hvordan barnet reagerte da han/hun fikk beskjeden om dødsfallet?
14. Kan du fortelle meg om atferden barnet viste i tiden etter dødsfallet?
- Annerledes enn den pleier?
 - Hvor lenge varte det?
 - Når gikk han/hun tilbake til sin ”normale” atferd igjen?
 - Hva gjorde dere da?
15. Hva lekte barnet?
- Hva gjorde dere da?
 - Endringer i leketema?
 - Lekte alene eller sammen med noen andre?
 - Hvordan forholdt dere til det?

Bakgrunn for kompetanse

16. Hvor har dere fått deres kompetanse på dette feltet fra og hva var bakgrunnen/årsaken til at dere har innhentet denne kunnskapen?
17. På hvilken måte fikk dere innhentet kunnskapen?

18. Hvordan gjorde dere det?

19. Hva var grunnen til at dere innhentet denne kunnskapen?

Refleksjon rundt arbeidet

20. Tror du at det ville vært forskjell på oppfølgingen av barnet i forhold til om det er et forventet dødsfall kontra om det er et plutselig dødsfall?

21. Var det noe av det dere gjorde som dere synes som var mer viktig enn annet? i deres arbeid og møte med barnet etter dødsfallet?

22. Hvordan tenker du at bhg kan være en støttende arena for barna etter dødsfallet, ut ifra dine erfaringer?

23. Kan du fortelle meg om eventuelle utfordringer dere møtte på? Noe som var spesielt vanskelig?

Avslutning

24. Hvordan har du opplevd dette intervjuet?

25. Har du noen spørsmål eller er det noe du ønsker å tilføye?

26. Kan jeg få ringe deg hvis det er noe jeg trenger å oppklare?

Takk for din tid!

VEDLEGG 2 – INFORMASJONSSKRIV TIL BARNEHAGENE

Navn: Renate Maria Nordhaug

Sted/ dato

Adresse:

Mailadresse: @hotmail.com

Mob:

Forespørsel til pedagogiske ledere om å delta i intervju

Jeg er mastergradsstudent ved Institutt for spesialpedagogikk, Universitetet i Oslo, og skal i forbindelse med masteroppgaven gjøre en undersøkelse om barnehagens rolle i forhold til barn som opplever dødsfall i nære relasjoner.

I den forbindelse vil jeg intervju pedagogiske ledere som har erfaring med dette temaet i jobben sin.

Jeg er svært interessert i å høre om dine erfaringer med barns sorgreaksjoner, hvordan barnehagen møter barn i sorg og hva personalet gjorde i forbindelse med dødsfallet og hva barnehagen kan gjøre for å være en støttende arena for barnet og familien i tiden før og etter dødsfallet.

Jeg vil gjennomføre intervjuene i slutten av januar og i begynnelsen av februar måned i barnehagen. Intervjuet vil ta ca en time, og jeg vil gjøre lydbåndopptak og ta notater underveis.

Det er frivillig å delta i undersøkelsen. Du kan trekke deg på et hvilket som helst tidspunkt uten nærmere begrunnelse, og alle innsamlede data fra deg vil da bli slettet. Det vil ikke bli innhentet personidentifiserende data og alle opplysninger vil bli behandlet konfidensielt, og det vil således ikke være mulig å identifisere deltakerne eller informasjonen i undersøkelsen i den ferdige masteroppgaven. Alle lydopptak slettes etter planlagt oppgaveinnlevering 29.05.09.

Denne masteroppgaven skjer i samråd med Institutt for spesialpedagogikk ved universitetet i Oslo og min veileder er Anne Arnesen.

Ta gjerne kontakt på mobil eller e-post hvis du ønsker ytterligere informasjon.

Med vennlig hilsen